

Petar Kardzhilov

(Bulgaria, Sofia Institute of Art Studies, Screen Arts Department,
Bulgarian Academy of Sciences)

Know so as to Love

Bulgaria's Image according to the Illustrations in Books Published in Great Britain in 1904 – 1913

Abstract: In the first two decades of the 20th century the muse Clio “poured” from the horn of plenty a multitude of significant historical events onto the Balkans and Bulgaria, in particular: the Ilinden Uprising (1903), the Young Turk revolution, the Bulgarian Declaration of Independence and the Proclamation of the Bulgarian Kingdom, the annexation of Bosnia and Herzegovina by Austria-Hungary (1908), the Balkan Wars (1912 – 1913) and the First World War (1914 – 1918) – events, which drew the attention of the world to this region. During this period, a whole legion of representatives of the world periodical press “invaded” our country. Among them, the British were not only the most numerous, but also the best technically equipped – with cameras, telephoto lenses, film cameras, bioscopes. They sent the materials shot in Bulgaria to Great Britain. Upon their return, some of these journalists re-read their reports, reconsidered their experiences on the troubled peninsula, arranged their notes, and... began writing books – so as to resurrect their memories and to make them available to the reading public... Convinced of the power of the visual element, these authors dug deep in their archives and the photographs taken by them or acquired from colleagues in order to appropriately illustrate their documentary works...

Петър Кърджилев

(България, София, Институт за изследване на изкуствата,
сектор „Екранни изкуства“, БАН)

Опознай, за да обикнеш

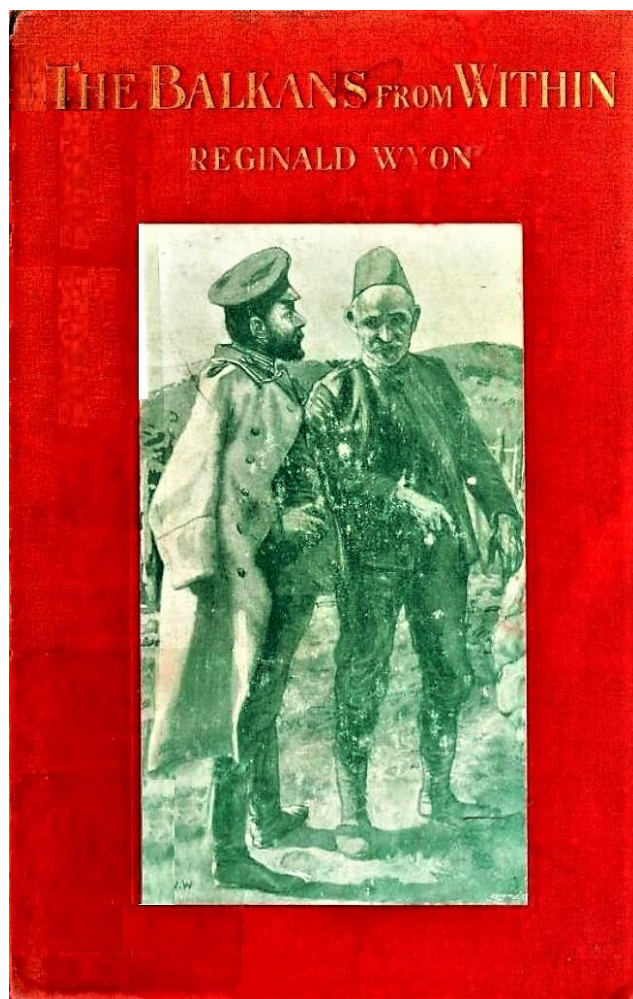
Образът на България в илюстрации на книги, публикувани във Великобритания през 1904 – 1913 г.

„Балканите отвътре“ (1904)

Един от тях е англичанинът Реджиналд Уайън¹ (1872 – 1921) – специален кореспондент за Балканите на лондонските периодични издания „Дейли Мейл“ и „Сфера“ („илюстриран вестник за дома“). За да е по-близо до „поверения“ му регион, журналистът живее във Виена, откъдето се отправя за полуострова, веднага щом научава за избухването на Илинденското въстание. През лятото на 1903 той обикаля из Македония и Одринско „около 4 месеца“, като през цялото време информира за случващото се там британската аудитория, утвърждавайки се като „вещ познавач на Балканските работи“. Същевременно Уайън става толкова популярен у нас, че в „Реформи“ (печатният орган

¹ Споменатите в статията британски или американски имена, названия, наименования и заглавия са транскрибирани според Данчев 2010.

на Върховния македонско-одрински комитет – ВМОК) не пропуска да извести през февруари 1904 предстоящата поява на новата му книга, чийто титул все още тъне в неизвестност, но пък се знае, че тя ще бъде „окичена с множество илюстрации, повечето снети от самия него“ (Реформи VI, №12, 14.II.1904: 4). След по-малко от месец същият вестник огласява както заглавието на книгата – „Балканите отвътре“ (Wyon 1904), така и броя на фотографиите в нея – 104 (Реформи VI, №15, 6.III.1904: 4). 30 от тях се оказват осъществени в България, а останалите – в пределите на Османската държава (Одринско, Македония, Албания) и Черна гора.

Корицата на книгата „Балканите отвътре“

THE DAILY NEWS
A BOOK OF THE DAY.
THE FRONTIER OF CHRISTENDOM.
 (By R. A. Scott James.)
 (Published To-day.)

"The Balkans from Within." By Reginald Wyon. James Finch and Co. 15s. net.

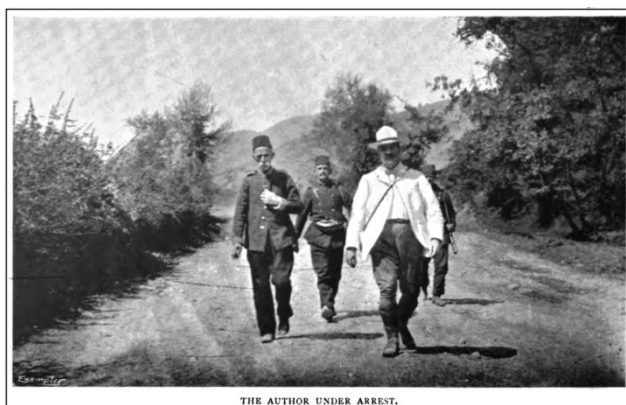
"Whatever happens, 1904 will be an eventful and memorable year in the Balkans." In these words Mr. Reginald Wyon points to the approaching crisis foreseen by all who have lately travelled in the Near East. The present year is to witness a great conflagration during which the Balkan States will be thrown into the melting pot. In a brief "Forecast" Mr. Wyon sums up the situation, and indicates the possible lines of solution, not through long-winded diplomacy, but through stress of events. "The reform farce will probably last till the spring, and no longer." Before diplomats have finally exhausted the ingenuity of the Sultan and satisfied themselves that the reforms are hollow, the bands in the mountains will have recommenced activities, and Bulgaria will have declared war on Turkey. When battles have been fought, and the subject countries have once again gone through the ordeal of massacre and outrage, "then," says Mr. Wyon, "then will come the time for great European conferences, whilst the nations, big and little, are cutting each other's throats under the noses of the astute diplomatists, who will calmly and deliberately—with no indecent haste—dissect and rearrange the map of the Balkan Peninsula."

РЕФОРМИ Брой 15.

У — Излезла е вече от печат книгата за Македония на г. Reginald Wyon, кореспондент на английския в. „Daily Mail“. Книгата носи заглавието: „Балканите отвътре“; има 480 страници, 104 илюстрации и две карти. Книгата е написана съ живъ и картинен език. Той пламенно защитава дълото на македонците и е сигурен въ тържеството на тяхната правда.

Господинъ Wyon е получил тия деня от Черногорския княз орден на Данило за услугите които той е принесъл на черногорския народъ. Както писахме по напредъ той е пътувал по Черна Гора и е написал една книга за черногорците.

Съобщения в „Дейли Нюз“ (18.III.1904) и „Реформи“ (6/19.III.1904), съпровождащи излизането на книгата „Балканите отвътре“

Реджиналд Уайън (1872–1921)

Като се знаят насоките на професионалните интересите на Реджиналд Уайън, а и чисто човешките му пристрастия и симпатии, дали повод на негови български колеги да го охарактеризират като „особено предаден на македонската кауза“, не е изненадващ фактът, че 9 от „българските“ фотографии в книгата са посветени на въстанието – четири са с „участието“ на ген. Иван Цончев (1859–1910, един от водачите в заключителната фаза на епичната буна), други пет отразяват последиците от потушаването ѝ – превърнатите в руини села (3) и бежанската неволя (2)...

С останалите 21 фотографии авторът онагледява 6 глави от своята книга, фигуриращи в нейната първа част, озаглавена „Размирните области“ и посветена на България и Македония: „Възпоминания II“, „Въстаниците II“, „Оттатък границата – контрастът“, „В една гранична застава“, „Рила и Рилският манастир“ и „В Рилския манастир“. С този свой „светлопис“ Уайън не само улавя, запечатва и съхранява образа на нашата родина, но и се опитва да проникне в греховната, бунтовна и неприкосновена душа на „тъмния балкански субект“...

По пътищата на България

Установяването на авторството на фотографии, заснети през период, отстоящ на повече от век назад във времето, всякога е трудно и съпътствано от разнолики проблеми. Многобройни загадки витаят и около споменатите 104 снимки на Реджиналд Уайън, някои от които е отразено и неговото присъствие, други са осъществени на места, където кракът му никога не е стъпвал, трети (като портретът на ген. Цончев върху с. 10) очевидно са реализирани във фотографско ателие.

В книгата си „Балканите отвътре“ обаче самият Уайън свидетелства за своите снимачни изяви в България. В главата „Въстаниците II“ например той споделя с читателите, че на път към „пограничния град Кюстендил“ се е спрял и слязъл от файтона „поради фотографски намерения“. Те пък са били провокирани от среща с „бойна група“ от „около четиридесетина мъже, разоръжени и придружавани от двама жандармеристи“. „В началото мъжът с шкембето [водачът на бившите въстаници] не желал да бъде щракнат“ – признава авторът – „но след усърдно убеждаване от моя страна се съгласи да застане пред обектива и стана много по-общителен“ (Wyon 1904: 153-154). Така тази случайна спирка по пътя ражда четири от илюстрациите в „Балканите отвътре“: „Пътувайки из България“ (№44, с. 153), „Ред и беззаконие“ (№45, с. 153), „Мъжът с шкембето“ (№46, с. 154) и „Министърът на правосъдието“ (№47, с. 154). На първата се виждат файтонът и конвоят на Уайън, втората и третата съхраняват лика на поета и

революционера Петър Стойков, а втората и четвъртата – този на политика Никола Геннадиев (1868–1923), оглавявал Министерството на правосъдието от 6.V.1903 до 30.I.1904.²

DRIVING IN BULGARIA.

ONE OF THE CORPORATION.

LAW AND DISORDER.

THE MINISTER OF JUSTICE.

По пътищата на България

Реджиналд Уайън признава и друго – че в България се е срещал с „фотографи“ (не един, а няколко), които са му показвали, а навярно и предоставяли заснети от самите тях „доказателства“, свързани с определени лица или събития...

Българо-турската граница

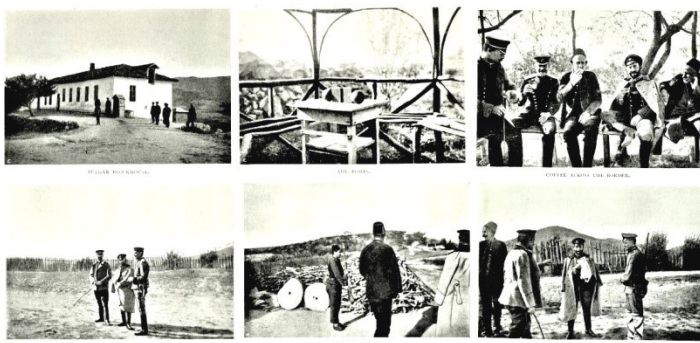
Демаркационната линия между Княжество България и Османската империя започва да привлича вниманието на световната общественост още от лятото на 1878, когато бива очертана от Великите сили в Берлин, но през 1903 магнетичната ѝ мощ нараства неимоверно – особено за чуждестранните кореспонденти. Всеки от тях, още със стъпването си на Балканите, се чувства задължен да усети нейното „обаяние“, да я обходи, да я опише, да я разстеле пред своите читатели...

Самият Реджиналд Уайън прекосява браздата нееднократно – и в Тракия, идвайки от Одрин, и при Дупница, и над Кюстендил... Затова не случайно две от главите на „Балканите отвътре“ са посветени на тази тема (Wyon 1904: 159-175). Едно от поредните си посещения в България англичанинът осъществява заедно със своя сънародник капитан Лайънел Джеймс, „военен кореспондент на вестник „Таймс“ (флагман на световната преса и тогава, и днес. Срв. Вечерна поща IV, 24.IX.1903: 3). След като пристигат в София на 24.IX.1903, за да се „запознаят с македонското възстание“³, двамата предприемат обиколка из „западните погранични райони“ (Вечерна поща IV, №799, 8.X.1903: 3) или „по западний край на княжеството“ (Вечерна поща IV, №804, 13.X.1903: 3). Там (в Кюстендилския и Дупнишкия гарнизони) Уайън осъществява тематичен цикъл от шест „погранични“

² Всички дати на събития, станали в България (а и на Балканския полуостров), са посочени според актуалния в страната календар – Юлианския (т. н. стар стил), действал до 31 март 1916; докато датите, свързани с живота във Великобритания (включително и тези на тамошните периодични издания), са според Григорианския календар (т. н. нов стил). Разликата между двата календара през XIX век е 12 дни, а през XX – 13.

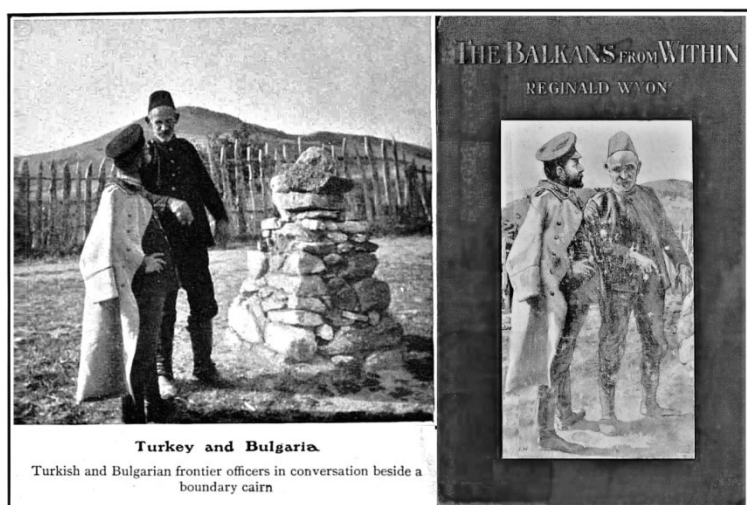
³ Във всички цитати е запазен оригиналният правопис на изданията.

фотографии, с които впоследствие илюстрира главата „В една гранична застава“ (постовите съоръжения у нас тогава са наричани гранични кули): „Българска гранична застава“ (№53: 171), „Мои приятели“ (№54: 171 – трима български офицери), „Бомбите“ (№55: 173), „За почест пред противника“ (№56: 173), „Чаша кафе на границата“ (№57: 174 – показваща трима български и двама турски офицери, поседнали върху дървена пейка и посрбващи кафе), „Сбогуване с госта“ (№58: 174 – изпращането на българските офицери, след посещението им в турския граничен пункт).

Българо-турската граница „отвътре“

Вероятно от Уайън е направена и фотографията, част от която (ретуширана или прерисувана) той (или по-скоро дизайнерът на „Балканите отвътре“) използва за оформлението на предната корица на първото издание на книгата (от 1904). Кадърът обаче, озаглавен „Турски и български гранични офицери разговарят до демаркационна купчина от камъни“, се появява за пръв път още в средата на ноември 1903 върху страниците на в. „Сфера“. С него вестникът, чийто сътрудник е Уайън, илюстрира материала „Зима на Балканите“ от рубриката „Седем дни с нациите по света“ (The Sphere XV, №199, 14.XI.1903: 146). Така изрисуваната с помощта на светлината картина прераства във визуална метафора на българо-турската граница, а впоследствие се превръща и в лого на неговата книга.

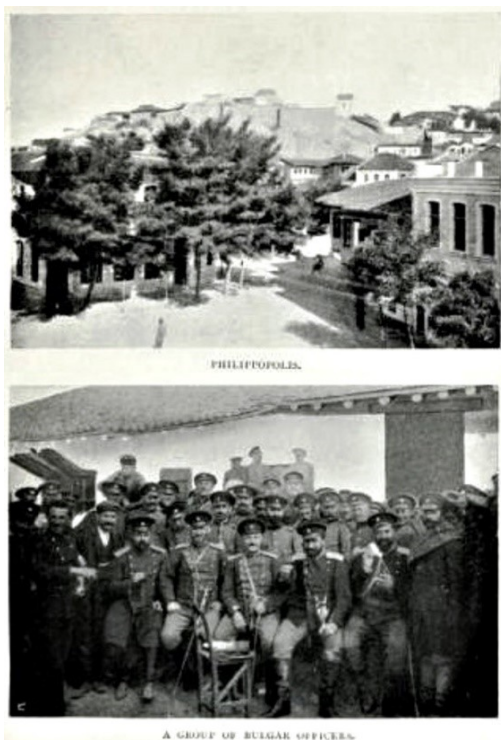
Фотографията в „Сфера“ (ноември 1903), използвана при оформлението на корицата на книгата

Главата „Оттатък границата – контрастът“ също е илюстрирана, но значително по-разнообразно, за което свидетелстват дори наименованията на петте ѝ фотографии: „Филипополис“ (№48: 160 – изглед от центъра на Пловдив), „Група български офицери“ (№49: 160), „Танцуващи „хоро““ (№50: 163), „Марш на българската войска“ (№51: 163) и „Полагане на клетва“ (№52: 166 – инсценировка на въстаническия ритуал с участието на българския генерал Иван Цончев, руския военен писател Борис Леонидович Тагеев, 1871–1938 и австралийския журналист Алфред Артър Гринуд Хейлс, 1860–1936).

Кога и къде е била заснета първата от трите „милитаристични“ фотографии („Група български офицери“), е неизвестно. Но пък се знае, че втората и третата („Танцуващи „хоро““ и „Преминваща в строй българска войска“) са осъществени в Самоков, оказал се третият (след Дупница и Кюстендил) български пограничен град, посетен от англичанина.

В Самоков

Тъкмо поради местоположението на града, край него са били позиционирани няколко батареи на планинската артилерия, в казармените помещения на които през първата половина на октомври 1903 се озовава Реджиналд Уайън, който в главата „Посветлата страна“ на „Балканите отвътре“ не само майсторски описва пребиваването си там, но и посочва детайлно обстоятелствата, довели до раждането на двете „самоковски“ фотографии. Позволявам си да предам написаното от него изцяло, първо, защото досега текстът не е бил публикуван на български език, второ, воден от убеждението, че подобни преживявания са имали и други чуждестранни журналисти, и трето, защото текстът свидетелства за един странен, ала напълно възможен (както ще се убедим) начин за снабдяване с изобразителен материал.

Илюстрациите „Филипополис“ и „Група български офицери“

Обширно голо помещение – започва разказа си Уайън, – по стените му са окачени две-три картини с военни сюжети, а покрай дългата маса за хранене са се подредили двайсина български офицери. Това е столовата на планинските батареи, разположени в Самоков. Тези спретнати на вид млади мъже, издокарани в тъмносините си двуредни куртки с подплати от черно кадифе, пъргаво скачат на крака, когато майорът им ни въвежда. Има и няколко гости – един щабен капитан, един-двама пехотинци и поручик от драгуните, всички с бронзово-кафяви лица, загорели от жестокото слънце и свирепите планински ветрове. Посрещат ни топло, със сърдечни ръкостискания и ни настаняват на челните места на масата, докато един артилерийски поручик протестира пред майора, че не ги е уведолил предварително.

„Винаги прави така“ – оправдава се той, обръщайки се към нас на френски език. Един грамаден артилерист, натоварен със сервирането в столовата (трябваше да има два метра), поставя пред нас блюда с храна и когато вече сме се наiali до насита, изпразвайки неведнъж шишетата с вино, офицерите, говорещи чужди езици, се скупчват около нас. Сред тях са батареен командир – брадат капитан, който говори немски; поручик, следвал във Виена; трети, който знае френски; и четвърти – с италиански, но английският на майора най-много ни затрудни. Останалите опитват на руски, унгарски и други чудати езици. В този езиков Вавилон нашият език сякаш се изпари, но въпреки това ние се чувстваме щастливи. Колкото и да пътува човек, трудно би намерил по-приятна компания от тази на българските офицери.

Говорещият френски поручик изпява за нас песен с въодушевяващ рефрен. Той има приятен баритон и изпълнява на бис „Бог всемогъщи“ („Dio possente“ – каватина от операта „Фауст“ на Гуно). Джими (така Уайън назовава в книгата си своя спътник, като в случая най-вероятно става дума за капитан Лайънел Джеймс) подло ме натопява и аз се представям със сантименталната песен „Малкият юнкер“ („The Midshipmite“), но скоро успявам да си отмъстя и на Джими му се налага да произнесе реч – страстна и пламенна. И той гръмогласно отправя към възхитената аудитория прочувствени слова за свободата и величието на войнишкия живот. Макар и да не може да пее, Джими го бива в речите, но в случая той не се ограничава само с този вид забавление, а грабва сабята на драгуна и сред бурен ентузиазъм демонстрира пред нас упражнение по фехтовка на британската кавалерия.

Следва изпълнение на мандолина от майора, който свири наистина добре, а и поредица от вдъхновени наздравници – за княз Фердинанд Български, Бог да го благослови, за българската и британската армии; дори британските кореспонденти не биват забравени. Сервитьорът тържествено ни подарява пощенски картички – надлежно адресирани, облепени с марки и обсипани с печати, изобразяващи батареите по време на учения, които един от офицерите тайно е изпратил до местната поща по време на вечерята, а Джими държи реч на френски. Бога ми, как да не запазиш пристойно изражение в такъв момент на изпитание, когато смехът ти би провалил изпълнението. Ставаме на крака, наздравниците продължават да се редят на висок глас и преди да се усетим, се оказваме част от кръга, енергично танцуващ „хоро“. Този танц е истинско изпитание и скоро, вече останали без дъх, ние се пускаме от кръга, докато тези железни мъже продължават да играят до изнемога. Изпълняваме „За старата любов“ (популярна песен по едно-

именната поема на шотландския поет Робърт Бърнс) – стъпили с десен крак върху масата и хванати под ръка (за удивление и възторг на българите, които бързо подхващат мелодията), след което смогваме да се завърнем в нашия хан, изпроводени с обещания да се видим сутринта извън града.

Барабанен тътен, команди, издавани с дрезгав глас, и тръбен зов ни будят на следващата сутрин. Площадът под прозорците ни гъмжи от пехотинци в сиви шинели – две хиляди на брой, строени в карета по роти. Припомняме си даденото обещание да тръгнем час или два по-рано към гарата, за да успеем да видим гарнизона по време на учение и *да се фотографираме с нашите нови приятели*. Дочуваме по пътя да се носи песен – бавна, ритмична, маршова песен на българската армия, и една планинска батарея се появява. След няколко минути пристига следващата. Домакините на предната вечер ни поздравяват и скоро гарнизонът се отдалечава с маршова стъпка, за да ни изчака извън града.

Половин час по-късно нашият файтон, теглен от четири, впрегнати един до друг коня, лети след тях. Скоро откриваме огромната сива маса – пехотните батальони са струпали оръжията си, а оръдията са откачени от тегличите. Край пътя е поставена маса, застлана с бяла покривка, отрупана с разнообразни консервирани храни и обемисти бутилки с ракия. Тук ни посреща майорът, изричайки бодро – „Добро утро“. Тръбачът изсвирва „сигнал за сбор“ и от всички посоки заприичдат офицерите от гарнизона. Група артилеристи подхващат хоро, което един поручик повежда, а ние хапваме сардели и на големи глътки пием ракия под звуците на българските гайди. *Междувременно майорът, ревностен фотограф любител, аранжира сцената*. За седалки ни служат струпани сандъци с муниции, край тях биват позиционирани няколко планински оръдия, и *когато вече сме се „подредили“, майорът тържествено ни снима*. Следва още една закуска и още много неофициални наздравници, подир които се отправяме към файтона, съпроводени от погледите на няколкостотин снажни войници – изпълнена с уважение, но и очевидно възхитена публика.

„Дано се видим отново следващата пролет“ – това е последният ни тост. Приглушени овации подсказват, че мъжете са ни чули и разбрали.

„Македония!“ – изкрещява един войник и покрай него се надига одобрителен рев. Разменяме си ръкостискания и докато ние с несигурна походка се упътваме към файтона, 2500 мъже са се строили край пътя. Вече сме се качили, кочияшът шибва конете, а майорът дава знак на войниците, като повдига фуражката си и извиква: „Ура!“. Две хиляди и петстотин мъжки гръдни коша го последват и ние потегляме – в състояние на лудешко опиянение и съпровождани от този великолепен ек. Който цепи небесата, докато нашите изпращачи не се скриха от очите ни след първия завой на пътя.

„Бога ми! Какво великолепно изпращане“ – произнасям с отмалял глас.

„Ех, дано и догодина има война“ – с много надежда отвръща Джими (Wyon 1904: 195-198).

Така покрай една визита и последвалата я веселба се раждат поне две фотографии, които отразяват атмосферата на периода, за който става дума – първата, увековечила вихрения танц на артилеристите върху незначителната рилска поляна, и втората, „Марш на българската войска“, чието „съдържание“ напълно съвпада с описанието на сутрешната сцената пред хана, когато пехотинците поемат на поход.

DANCING THE "HORO."

BULGAR TROOPS ON THE MARCH.

Изпроводякът в Самоков

Рилският манастир

На 1 октомври 1903 популярният софийски ежедневник „Вечерна поща“ огласява: „Кореспондента на английския вестник „Daily Mail“ г. Региналд Вайен, е пристигнал в столицата ни, идящ от Македония. Г. Р. Вайен е писал в английските вестници много по страданията на македонците и е един от ония, които накараха с своите статии, да се обърне общественото мнение в Англия, в полза на македонската кауза. Турското правителство е искало да го екстернира от Турция, обаче вследствие застъпничеството на английския консул, не му е направено нищо (Вечерна поща IV, №792, 1.X.1903: 3).

Софийският в. „Нов век“ (орган на Народно-либерална партия, излизащ три пъти в седмицата) потвърждава новината:

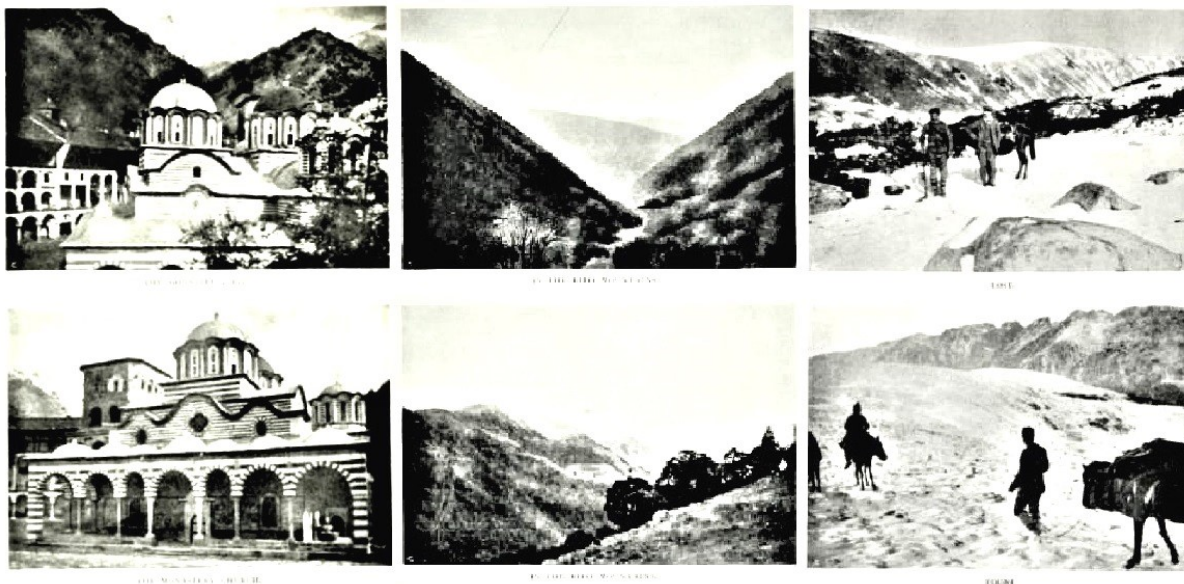
Кореспондента на Лондонския в. „Daily Mail“, г. Региналд Вайон, идящ от Македония през Одрин, е пристигнал в Столицата (Нов век V, №652, 3.X.1903: 3).

В средата на месеца „Вечерна поща“ помества графичен портрет на Реджиналд Уайън – в цял ръст, седнал на стол, като текстът под рисунката уверява, че той „по на-

Петър Кърджиков

стоящем се намира в Рилския Манастир, за събиране по-точни сведения върху положението на хиляди нещастници, които са успели да избегнат от ятагана на дивия азиятин“ (Вечерна поща IV, №806, 15.X.1903: 2). Че англичанинът е бил част от „постоянното присъствие“ както в Светата обител, така и в района около нея, че е бил впечатлен от хубостите и на манастира, и на Рила планина, може да се разбере дори от беглото прелистване на книгата му „Балканите отвътре“, две от главите на която са именувани „Рила и Рилският манастир“ (Wyon 1904: 177-181) и „В Рилския манастир“ (Wyon 1904: 183-193).

Освен това книгата е „окичена“ с 6 „рилски“ фотографии, най-вероятно снети от самия Уайън и озаглавени: „Рилският манастир“ (№59: 179) и „Манастирската църква“ (№60: 179) – общи планове и на двата обекта, „В Рила планина“ (№61 и №62: 184) – изгледи (пейзажи) към два планински прохода, „Изгубен“ (№63: 191) и „Намерен“ (№64: 191), на които се вижда авторът със своя катър, придвижващ се по заснеженото било на високопланинска верига от „Великата рилска пустиня“ (както през 1891 Иван Вазов озаглавява един от своите най-популярни пътеписи).

Рилският манастир и околностите му

Покрай последните четири „природни картини“ ми се ще да спомена и за фотографията „В едно българско село“ (№17: 44), онагледяваща главата „Възпоминания II“. В нея авторът споделя своите впечатления от посещенията си в Македония и поради това е логично да се допусне, че пасторалната картина, показваща селски двор, кирпичена къща и нейните обитатели, не е била заснета в България, а в Османската империя, част от която тогава е географската област Македония, населена от многобройни народности „елементи“, измежду които преобладаващ е българският. Предположението се оказва вярно – в броя си от 3 октомври 1903 „Сфера“ помества върху цяла страница шест снимки, обединени тематично под заглавието „Кризата в Македония“. Направени „специално“ за илюстрираното издание, те показват както Битоля (Monastir), така и близките села Смилево и Буково. Последното, охарактеризирано като „българско“ („a Bulgarian village“) и отстоящо на „един час от Битоля“, е представено с две фотографии, едната от които се оказва идентична с тази, поставена на с. 44 в книгата и

Петър Кърджиков

озаглавена „В едно българско село“. Авторът на шестте снимки в „Сфера“ не е споменат, но най-вероятно те са били дело на Уайън, защото върху една от тях се вижда самият той. „Мъжът в бялото сако е г-н Уайън от „Дейли Мейл“ – отбелязва текстът, – който е имал няколко рисковани преживявания в Македония“ (The Sphere XV, №193, 3.X.1903: 11). Хипотезата се потвърждава и от факта, че в предишния си брой вестникът предлага други 6 „изгледа“, които са само „от град Битоля“, обявявайки с гордост, че това са „фотографии на Реджиналд Уайън, специален кореспондент на „Сфера“ и „Дейли Мейл“ (The Sphere XIV, №192, 26.IX.1903: 287).

IN A BULGARIAN VILLAGE.

VILLAGE RUINS AT BUKOVO, A BULGARIAN VILLAGE ONE HOUR FROM MONASTER.

Кадрът от село Буково в книгата (вляво) и в „Сфера“ (3.X.1903)

Ще ми се да припомня също, че тогавашната българо-турска граница е минавала на няколко километра южно от Рилския манастир – „стратегическа“ позиция, предопределила и неговото важно значение. Защото още с избухването на въстанието, а най-вече след потушаването му, към междата се насочват многохилядни потоци от македонски бежанци, български въстанически дружини и разнородни, но многобройни подразделения на турската редовна армия... Тъкмо от „милостивите“ рилски монаси биват посрещнати първите прокудени от родните си места поданици на падишаха, запътили се към Майката Родина, тъкмо в Светата обител несретниците намират не само закрила, но и духовно спасение. Така най-удивителното архитектурно творение по нашите земи се превръща в бежански лагер, който за кратко време се разраства неимоверно. Именно поради новата мисия на Рилския манастир негови изображения започват все по-често да се появяват в британската илюстрирана преса...

През лятото и есента на 1903 калутерската обител се превръща и в своего рода Международен журналистически клуб. Тук като у дома си се чувстват и Реджиналд Уайън, и Артър Хейлс, който даже се „заседява“, и Джеймс Дейвид Баучер (1850–1920), преместил постоянния си адрес в манастира, една от килиите на който „превръща“ в „свой офис“ (от 1892 до 1915 ирландецът е специален кореспондент на в. „Таймс“ за Балканите, през което време живее в София; срв. Пандев, Александров 1983). За отношението на Баучер към нашата страна и нейната десетвековна духовна крепост красноречиво свидетелства фактът, че още приживе той пожелава да бъде погребан край Рилския манастир – това бива изпълнено и досега вечното му жилище е там.

Покрай Хрельовата кула се извървяват още кореспондентите (сред които има и специални, и военни) на „Дейли Експрес“ – американецът Фредерик Мур, на „Дейли Нюз“ – шотландецът Джон М. Макдоналд, на „Дейли Телеграф“ – Емил Дилън, на телеграфната агенция „Сентръл Нюз“ – англичанинът Уолтър Къртън, който е и художник на популярния лондонски илюстриран седмичен вестник „График“, на „Ню

Петър Кърджилов

Йорк Джърнъл“ – ирландецът Джордж Линч, както и представляващите само себе си професори Чарлс Крейн и Павел Милуков... Уводните думи на стотици телеграми, чиито текстове биват отпечатани в най-авторитетните световни периодични издания, уверяват, че са изпратени именно от манастира. Според Баучер „огромното здание често бива описвано в английската преса тъкмо заради ролята, която изигра в последните събития на Балканите (Николова 1998: 346/Nikolova 1998: 346).

Отшумяването на съответните събития в крайна сметка принуждават изброените по-горе журналисти да се отправят към домашните си огнища. Сред тях са Реджиналд Уайън и Лайънел Джеймс, които след като посещават „някои от западните погранични центрове“ (Нов век V, №656, 13.X.1903: 3), решават също да си тръгнат. Във връзка с това се обръщат към редакцията на всекидневния информационен вестник „Вечерна поща“ с молба да предаде техните благодарности „за топлия и сърдечен прием, който съ намерили при пътуването си покрай границата между офицерите на Кюстендилския, Дупнишкия и Самоковския гарнизони“ (Вечерна поща IV, №805, 14.X.1903: 3). Най-вероятно още в деня на тази публикация (14 октомври) Уайън „заминава обратно за Виена“, където през февруари 1904 завършва предговора на „Балканите отвътре“. Капитан Джеймс го последва след десетина дни, отправяйки се към Лондон (Вечерна поща IV, №815, 24.X.1903: 3).

Книгата на Реджиналд Уайън е един от малкото чуждестранни писмени паметници от онова време, впечатляващ със своята достоверност, обективност и непредубеденост. По всяка вероятност защото е дело на пришълец, на външен човек, погледнал случващото се от страни – без излишни емоции, дори хладно (както действа изследователят при дисекция). Ала „Балканите отвътре“ е не само автентично свидетелство, тя е и актуално четиво – бликащата от нея ирония звучи съвременно, навярно защото е една от характерните черти на днешния постмодернизъм, позволяващ си волна насмешливост по отношение дори на величави исторически фигури и героични епохи.

С „Балканите отвътре“ Реджиналд Уайън притуря само 480 към стотиците хиляди страници, изписани за България и българите във връзка с Илинденско-Преображенското въстание. Сравнен с тях, общият брой на фотографиите от този кратковременен период, които едва ли надхвърлят хиляда, е повече от скромнен. Въпреки това, светлописът се оказва значително по-въздействащ от летописа. Навярно защото същината на първия се изявява посредством простотата, но и съвършенството на реалността. Всеки авторски текст носи личностен отпечатък, всяко мемоарно свидетелство съдържа елемент на персонифициране. Дори най-добросъвестният научен труд е пристрастен в някаква степен. Фотографията е безпристрастна, обективна, непредубедена. Фотоапаратът е безчувствен уред, рентген, скенер... Лишен от емоции, той само регистрира нечие присъствие на определено място по определено време. В този ред на мисли може да се спомене, че 104-те чернобели картини, изрисувани с помощта на светлината и използвани от англичанина като илюстрации в неговата книга, са безценни документи както за епохата, която отразяват – годината 1903, така и за региона – Балканския полуостров, който се опитват да обозрат, при това – „отвътре“.

Оказва се, че съдбата обвързва Реджиналд Уайън с България завинаги – не само посредством книгата му, но и с една венчавка. В края на първото десетилетие на XX век софийската преса известява:

Г-н И. Хербст, редактора на в. „Дневник“, се е венчал вчера в Виена с г-ца Елла Енгел [Elvira Ella Ida Engel (1875–1932)], ползующа се с голямо уважение в висшите виенски кръгове заради личните си артистически дарби и висока

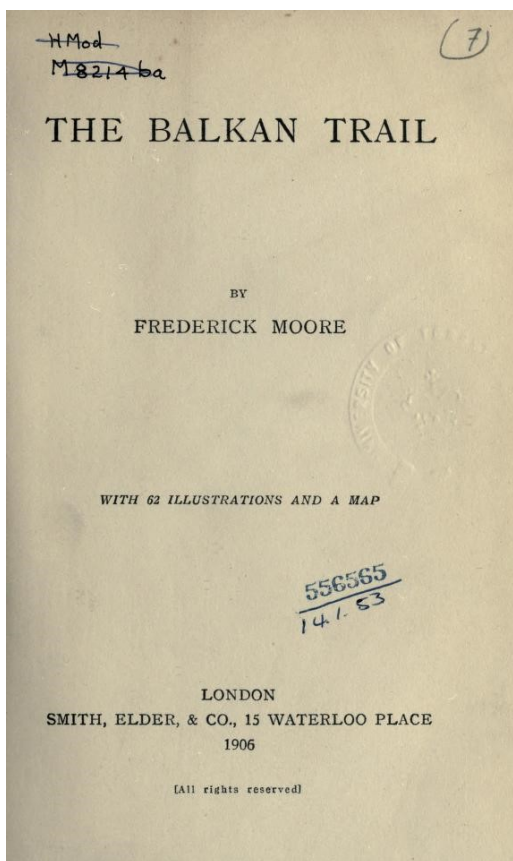
Петър Кърджиков

интелигентност, братовчедка на познатия на българското общество английски кореспондент по време на македонските въстания, г. Вайон [Уайън]. Младата двойка ще пристигне тук в вторник. Нашите сърдечни честитявания на младоженците.

Йосиф Хербст (1875–1925) е български журналист и общественик от еврейски произход, директор на печата от 1908 до 1911 и от 1913 до 1918 г.

„Балканската следа“ (1906)

През 1903 година споменатият вече Фредерик Мур (1877–1956) посещава България във връзка с „македонските работи“ на няколко пъти. Още на 28 март/10 април той изпраща кореспонденция от София, която изпроводилят го лондонски всекидневник „Дейли Експрес“ отпечатва на 3/16 април. На 22 септември „Вечерна поща“, след като уточнява, че Мур е

американски вестникар, който работи за английските илюстрирани вестници“, съобщава, че той „въпреки запрещението на турските власти, е влезъл в Македония, посетил е разрушения град Крушево, бил е в Битоля, посетил е други местности, гдето се разиграваха на последно време покъртителните сцени на турските зверства и е направил *многобройни фотографически снимки* (Вечерна поща IV, №784, 22.IX.1903: 3).

Точно след месец отново „Вечерна поща“ информира за заминаването на „г-н Моор, кореспондент на „New-York's Tribune“, който, сбогувайки се с интервюирания го репортер на софийския вестник, обещава да опише всичко, видяно от него, в „пътните си бележки, *заедно със снимките, които можях да направя*“ (Вечерна поща IV, №814, 23.X.1903: 3). И Фредерик Мур сдържа обещанието си – неговата книга „Балканската следа“ (1906) включва „62 илюстрации и една карта“ (Moore 1906).

Корицата на книгата „Балканската следа“

Снимки от Македония

Около 15 от фотографиите наистина се оказват направени в Македония (най-вероятно през лятото на 1903 г. до 22 септември, когато Мур вече се е завърнал оттам в София; срв. Вечерна поща IV, №784, 22.IX.1903: 3): в Солун (Salonica), Битоля, Крушево, край Преспанското езеро (Lake Ostrova)... Но и в две селища, които днес са в България: град Горна Джумая (Djuma-Bala, Благоевград) и село Кремен – опожарено,

Петър Кърджилев

обезлюдено, превърнато в руини. Тези снимки, поместени съответно на с. 242 и с. 244, онагледяват частта „Дългата диря“ (XII), в която фигурира и идилично-етнографската им посестрима „В едно планинско село: Български селянки играят хоро“ (с. 236). По всяка вероятност българи са както четиримата мъже в расо върху фотоса „Православни свещеници“ (с. 154, гл. VIII „Битоля и гърците“), така и двамата младежи, самоуверено позиращи върху свой псевдо-революционен събрат. Снимката е озаглавена „Комити на пост“ („Committajis off Duty“, с. 292) и илюстрира заключителната глава на книгата – „Последната диря“ (XV).

Турската махала в Горна Джумая (Благоевград), руините на село Кремен, двама дежурни комити, четирима православни свещеници и женско хоро...

Други 14 фотографии са осъществени у нас – предимно в пограничната с Турция територия, в Рила планина и в Рилския манастир. На абсолютно същите места, където снима и Реджиналд Уайън – факт, който потвърждава хипотезата, че повечето от британските журналисти са се интересували от едни и същи области, региони, обекти, поради което са ги посещавали многократно...

Покрай граничната бразда

„Във всяка гранична област има някакво обаяние, но точно в този момент най-интересна от всички граници е тази между Турция и България“ (Николова 1998: 52) – уверява Фредерик Мур в споменатата кореспонденция, която той изпраща на „Дейли Експрес“, след като вече е посетил градовете Кюстендил, Дупница, Самоков, Радомир и Рила, а и районите около тях. Едва ли случайно тази дописка бива озаглавена „На турската граница“, едва ли случайно глава I от книгата му е наименувана „Българската граница“ (Moore 1906: 1-14).

По българската линия покрай границата има едва по трима или четирима души на миля – отбелязва Фредерик Мур през април, – с изключение на пътищата, където преминават границата стоки, подлежащи на обмитяване. Турските войски

Петър Кърджиков

са на един вик разстояние един от друг, освен по заснежените планински върхове, където техните оскъдни дрехи и полугладно състояние не им позволява да спазват кордона (Николова 1998: 53/Nikolova 1998: 53).

След избухване на въстанието ситуацията очевидно се променя: „Границата била сега истински плет от турски байонети – твърди всезнаещата и вездесъща „Вечерна поща“ в края на септември, – които ще промушват безмилостно всеки бежанец, ако няма наоколо му някоя чета“ (Вечерна поща IV, №787, 25.IX.1903: 2).

Всъщност Фредерик Мур е един от чуждестранните кореспонденти, които най-рано през годината посещават, разглеждат и популяризират тази област – много преди там да се появят представителите на конкуренцията. Очевидно добре познаващ „маршрута“ той отбелязва в глава II „Пътят към Рилския манастир“ (Moore 1906: 15-33):

На юг от Кочериново — на по-малко от половин миля има граничен пункт, в който казармите на съответните родове войски са изградени върху срещуположените брегове на тясната Струма, а българските и турските часовои с натъкнати щикове крачат един до друг по средата на моста. Свърнахме (авторът вероятно има предвид себе си и своя водач, когото назовава граф Исак Свинделбаум фон Стуфски – бел. П. К.) към Бараково (така се нарича граничният пункт), като оставихме нашите придружители да ни изчакат на пътя за Рилския манастир. Не беше трудно да получим разрешение от българския офицер да посетим турската страна, но бяхме задържани за четвърт час на магическата линия, докато турският караул извика ефрейтора, докато ефрейторът извика сержанта, а сержантът отиде да събуди началника, който първо надникна през прозорчето, после се изправи, облече се и дойде да ни вземе. Първите реплики на този спретнат в униформата си офицер, който говореше малко френски, бяха в дух на извинение относно турската страна на моста (Moore 1906: 23-24).

Двете споменати населени места, Кочериново и Бараково, са разположени по бреговете на р. Рилска, по която е минавала част от тогавашната граница между княжеството и империята. Затова и те са се обособили в гранични пунктове – град Кочериново е бил българският, а село Бараково – турският. Бараково, чието население днес е около 500 души, остава в пределите на Турция до Балканската война (1912–1913), по време на която бива освободено. Тъкмо тук Фредерик Мур осъществява две от най-впечатляващите си фотографии, включени в „Балканската следа“: „На граничния мост“ (с. 10) и „Мостът над Струма: турчин и българин“ (с. 24), които биха могли да бъдат охарактеризирани като „погранично-мостови“. В старанието си да обрисова по-ярко моста от втората илюстрация, Фредерик Мур прибегва до цитат: „Един художник от „График“ – пише той – с когото посетих Бараково година по-късно, го описа като „направен от дупки с няколко дъски между тях“ (Moore 1906: 24).

A BULGARIAN BLOCKHOUSE.

ON A FRONTIER BRIDGE.

THE BRIDGE OVER THE STRUMA :
TURK AND BULGAR.

Пограничната „трилогия“ на Фредерик Мур

Петър Кърджилев

Дали споменатият, ала останал анонимен „художник от „График“ е обезсмъртил моста – с графика, рисунка или снимка, не е известно. Но се знае, че това е направил някой от фотографите на „Илюстрираният Лондон Нюз“ (ИЛН, 1842-2003), защото на 24.X.1903 популярното седмично издание (списание, регистрирано официално като вестник) онагледява съобщението „Македония“ от рубриката си „Световни новини“ с фотоса „Турски и български караул, стоящи един до друг на граничния мост при Бараково“ (The Illustrated London News, Vol. CXXIII, №3366, 24.X.1903: 606).

От думите на Фредерик Мур става ясно и друго – през 1904 той отново посещава същото място. Факт, който бива потвърден от българската преса. „Днес пристигна в столицата американският журналист Фридерик Морж“ – известява на 1 август 1904 софийският всекидневник „Ден“ (Ден I, №234, 1.VIII.1904: 3). Същият „независим обществен лист“ съобщава след една седмица: „Английският кореспондент г. Фридерик Моор, който от няколко дни се намираше в столицата, вчера отпътува за Виена“ (Ден I, №242, 9.VIII.1904: 3). В пътните си бележки той отбелязва (Moore 1906: 24):

Неколцината премръзнали войници, които зърнахме от моста, бяха чудесни образци на мъжкия пол и от пръв поглед личеше, че с униформите и оръжията си превъзхождат българите. Бях любопитен да разгледам лагера им, но офицерът ми показва само своята стая. Турците нямат военни тайни, които да не са известни на европейца, но всички се боят, че гостът би могъл да открие такава в лагерите им. „Това е доста абсурдно“ – каза офицерът от Бараково, докато седяхме на грубите му дивани и отпивахме от кафето му, – абсурдно е чуждестранните списания да твърдят, че турците извършват зверства. Ние сме високо цивилизовани хора и нашият падишах е много просветен и човечен монарх, нелепо е да обвиняват него или армията му дори в едно-едничко варварско дело. Понастоящем българите са варвари, защото тъкмо те са тези, които извършват всички тези кланета и ужасни престъпления.

Пътят към Рилския манастир

След срещата и разговора с турския офицер, Фредерик Мур и водачът му се връщат на пътя за Рилския манастир, където са оставили да ги чакат техните придружители – отряд конни стражари (навярно част от пограничната стража), предвождани от жандармерийски офицер. Оттам групата продължава своя път. Продължава своя разказ и Фредерик Мур, който повежда читателите към недрата на Великата Рилска пустиня:

От село Рила до Рилския манастир води само един проход, прорязващ тези планини, той е портата към Турция и затова на него е разположена българската укрепена застава, показана на предишната илюстрация (Moore 1906: 26).

Страница 24 наистина е аранжирана с илюстрацията „Българска застава“, показваща граничен пункт със залепена до него караулна будка, пред която са се подредили петима военни, единият от които е постовият часовик. На с. 6 пък позират двадесетина селяни, петима военни и един кон, изправени пред едноетажна постройка, над чиято врата се чете: „Кръчмарница „Кракра воевода“. И тази „композиция“ бива озаглавена – „Зачисляване на животни, реквизирани за нуждите на военните служби“. Освен в книгата, двете фотографии, поставени една до друга, могат да се видят и в ИЛН. Заедно с други 6 те запълват цялата 432-ра страница на изданието, обединени под общото заглавие „Вълненията на Балканите: Сцени от македонско-българската граница“. Редак-

цията специално упоменава, че и осемте фотографии „са предоставени от Бюрото за илюстрирана преса“ (The Illustrated London News CXXII, №3335, 21.III.1903: 432). Което означава, че авторът им, макар и не споменат, би могъл да бъде Фредерик Мур. В случая смущава единствено датата на броя – 8/21 март 1903. Оказва се, че американецът е посетил границата цели 20 дни преди да изпрати от София споменатата вече няколкократно кореспонденция. Всъщност присъствието му там тъкмо през зимата го прави още по-вероятен автор на снимките, защото по това време малцина чуждестранни кореспонденти са си позволявали да минават покрай „магическата линия“...

Така си идват по местата и онези „премръзнали войници“, които Мур вижда от моста, и много други подробности, отбелязани от него в „Балканската следа“:

Въпреки че все още бе зима, листата на дърветата бяха достатъчно гъсти, за да не допускат слънчевите лъчи до пътя и затова в горичката бе хладно. Ето защо скоро разопаковахме багажа си и извадихме оттам шинелите. С изкачването въздухът ставаше все по-студен... Един по един започнахме да слизахме от седлата – бавният ход на конете по стръмното ни позволяваше да вървим редом с тях без усилие, а и имахме нужда от повече топлина, повече от тази, която шинелите ни осигуряваха.

По всяка вероятност Фредерик Мур прави най-добрата си (според мен) фотография – грандиозна, величествена, озаглавена „Пътят към Рилския манастир“ (с. 20) в началото на прехода. На нея се вижда и Рилската река, и виещият се покрай нея път, и пътниците, яздеци в подножието на огромна скала – част от възвисяващите се наоколо планински склонове, гребенът на южния от които „служи за граница“... В края на деня, уверява Фредерик Мур,

излязохме от гората и се озовахме на едно сечище, откъдето пред нас внезапно се разкри гледката на огромния, мрачен и безлюден на вид манастир“. Скоро „тежката порта“ на монашеската обител се разтваря „със скърцане на ръждясалите панти“ пред премръзналите гости (Moore 1906: 26-27).

Пътят към Рилския манастир и неговият обширен двор, превърнат през 1903 година в снимачна площадка

Рилският манастир

Петър Кърджилков

Фредерик Мур също (както и Реджиналд Уайън) не устоява на изкушението да използва известността на „регионалния бранд“ – посвещава цяла глава от книгата си на манастира; проследява подробно пътя до сърцето на планината; не скрива възторга си от грандиозния каменен пантеон, пред който се изправя; очевидно поразен от видяното, описва обстоятелствено Светата обител; смогва дори да предаде (макар и накратко) част от нейната богата десетвековна история... Авторът на „Балканската следа“ споделя:

Имало е времена, когато тя е приютявала няколкостотин монаси, но постепенно техният брой е намалявал, за да стигне днес до петдесетима или шестдесетима души. Старият игумен (такъв през 1903 г. е архимандрит Йоаникий III Рилски, 1848–1910 – бел. П. К.) сподели с болка, че откакто българите са се освободили, те не са толкова склонни да следват светите завети на вярата, колкото преди, когато са страдали под гнета на турците. Разбира се, този манастир, по една или друга причина, винаги е съумявал да избегне опустошенията от страна на турските войски, така че всеки, който е влизал в него, е намирал закрила както за своето тяло, така и за своята душа. Сега по-голямата част от сградата е необитаема през повечето време и огромните голи помещения изглеждат изоставени. Стенописите са много странни.

Манастирските фрески, смятани с право за един от върховете на българската църковна живопис, очевидно не са допаднали на Фредерик Мур.

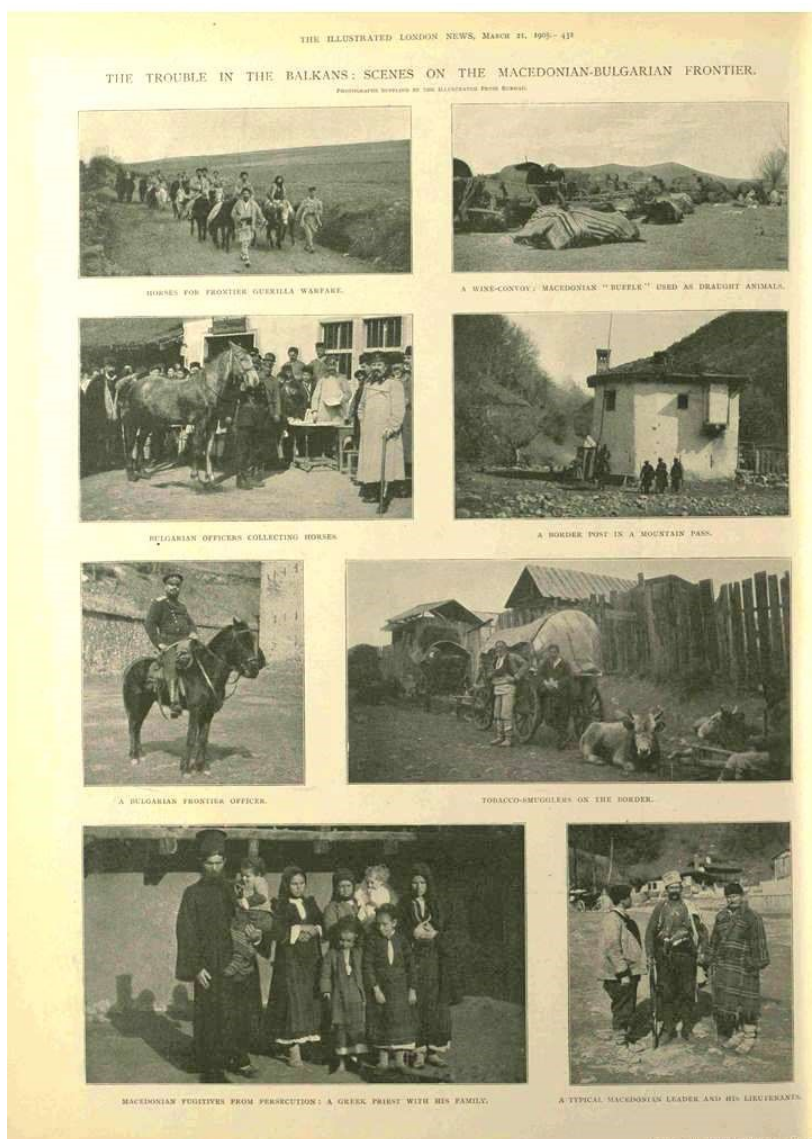
Мястото би било великолепно – признава той, – ако не го правеха отблъскващо ужасяващите стенописи, сякаш родени в ума на Дорè и изпълнени от чирак. Изображенията, покриващи и отвън, и отвътре църквата, разположена в средата на двора, са подредени по двойки или на групи и показват детайлно мъченията на грешниците и блаженствата на добротворците. Много от спалните също са декорирани по начин, предразполагащ към кошмари (Moore 1906: 27-28).

В Рилския манастир има музей на стари български книги, икони и други църковни реликви, с които монасите много се гордеят. Повечето книги са спасени от унищожение, след като са били изтръгнати от ръцете на гръцките свещеници при техния позакъснъл опит да елиминират българите чрез заличаването на езика им (Moore 1906: 28-29).

В двора на манастира Фредерик Мур заснема две фотографии, с които илюстрира „Балканската следа“: „Отец Готвач“ (с. 32), увековечила монах с огромна дървена лъжица в ръце, и „Молитва преди ядене“ (с. 28) – рота войници, строени в две редици, кръстещи се в очакване на обяда. Първата съжителства на една и съща страница (32) със снимката „Разбойникът“, осъществена най-вероятно в околностите на обителта и показваща едър мустакат мъж в народна носия, с четнически калпак, стиснал пушка с дясната си ръка и затъкнал пищов в пояса. Три години преди появата на книгата, на 28.XI.1903, „График“ отпечатва два изгледа, поставени над общото им заглавие „Рилският манастир и Македонската революция“: „Огромната дървена лъжица, използвана за разливане на чорбата за бежанците в Рилския манастир“ и „Български войници обядат в двора на Рилския манастир“ (The Graphic LXVIII, №1774, 28.XI.1903: 728). „Нашите снимки от Рила са дело на Ф. Мур“ – уточнява изданието, прогонвайки всякакви съмнения относно авторството на фотографиите. Двете илюстрации с „огромната дър-

вена лъжица“ са абсолютно еднакви, същата е и ротата войници, но в книгата тя е експонирана „преди“, а в „График“ – по време на ядене.

Оказва се, че и „Разбойникът“ се е появявал върху страниците на британския илюстриран печат – още на 21 март 1903 в ИЛН. Сниман на същото място (околностите на манастира) и върху същия фон (няколко селски къщи), но този път не сам, а застанал между двама свои последователи. Фотографията, озаглавена „Типичен македонски водач и неговите помощници“, е една от осемте, разположени на вече споменатата 432-ра страница от изданието и обединени под заглавие „Вълненията на Балканите: Сцени от македонско-българската граница“ (The Illustrated London News CXXII, №3335, 21.III.1903: 432).

Страница от „Илюстриран Лондон Нюз“ (21 март 1903), озаглавена „Вълненията на Балканите: Сцени от македонско-българската граница“

Пограничен пункт

Петър Кърджиков

Американецът не само заснема (поне на два пъти) едрият мустакат мъж с променения статус – от „разбойник“ („brigand“) на „македонски водач“ („Macedonian leader“ – войвода, предводител), но и превръща своя „обект“ в „субект“ – един от главните герои на книгата си, в която разказва история не само увлекателна, но и даваща представа за „другата страна“ на калугерското всекидневие в ония бурни времена (Moore 1906: 29-30). Според текста излиза, че тогава в манастира са пребивавали мнозина „комитадажи“ („committaji“) и „отчаяни революционери“, някои от които са отговаряли „за прехвърлянето на чети през балканите“. Възможно е „разбойникът“ да не се е задоволявал само с ролята на музейен „експонат“ или на една от многобройните местни „атракции“, а да се е занимавал с къде по-сериозна дейност...

Защото този духовен оазис сред Великата Рилска пустиня се оказва дългогодишно убежище за дейците на българското революционно-освободително движение.

Рилският манастир е известен като столица на революционерите в Македония – уверява Фредерик Мур в „Дейли Експрес“ (16.IV.1903), допълвайки:

„Монасите горещо симпатизират на каузата и без съмнение подпомагат хората (революционерите – бел. П. К.) по всички възможни начини“ (Николова 1998: 54/Nikolova 1998: 54).

Освен всичко посочено дотук, Рилският манастир се оказва и пограничен пункт. Такива се създават още през 1896 г. и скоро през тях започват да преминават многобройните канали на Вътрешната македонско-одринска революционна организация (ВМОРО), по които се прехвърлят нейните куриери, членове на тайната полиция, нелегални лица, терористи, а от 1899 г. и нейните чети. Оттам се пренасят пушки, патрони, пари, вестници, книги, пропагандна литература, там се набират доброволци и се окомплектоват бойни групи, отправящи се към вътрешността на Македония, Родопите и дори Одринско. В този ред на мисли може да се допусне, че споменатата съпричастност на монасите, които „горещо симпатизират“ на национално-революционното дело, не се е ограничавала единствено с изразяването на пасивно одобрение и благосклонност, с произнасянето на молитви и благословии. Самият Мур подхвърля, че духовниците са подпомагали „каузата“ по „всички възможни начини“...

В Самоков

„От Рилския манастир до Самоков има един ден път“ – уверява Фредерик Мур, който след престоя си в монашеската обител се отправя към пограничното селище, което охарактеризира като „примитивен, сънен град“ (Moore 1906: 34). По това време (март 1903) в Самоков няма и следа от бежанци – ето защо в „Балканската следа“ няма нито една илюстрация на тази тема. Също не фотографирани остават и двата американски протестантски колежа („най-големите в Югоизточна Европа, без да се броят тези в Константинопол“) – Девическото (шестокласно) училище (разтворило врати през 1871 г.) и Научно-богословското (мъжко седмоласно) заведение (1872 г.), чийто наследник е обединеният, светски и функциониращ до наши дни Американски колеж в София, които Мур посещава по време на „молитвена среща“ с преподавателите в тях и подробно описва в Глава III „Дирята на мисионерите“ (Moore 1906: 34-48).

Друга любопитна, но не чак толкова изненадваща подробност е установяването на факта, че и Фредерик Мур (също като Реджиналд Уайън) успява да проникне (и то седем месеца по-рано) в някои от казармените помещения на „планинските батареи, разположени в Самоков“. Опитвайки се да пресъздаде тамошната атмосфера, авторът

Петър Кърджиков

на „Балканската следа“, за съжаление, не се впуска в подробности – нещо, което Уайън с охота прави, макар че в книгата си американецът посвещава обширен абзац на „планинската артилерия“:

Цялата българска армия симпатизира на дейността на бунтовниците и не на последно място в класирането по ентусиазъм спрямо „каузата“ е малката планинска батарея в Самоков. Тя не само се слави със своите къси оръдия, които, след като биват разглобени на три части, се изнасят на позиции върху гърбовете на товарни кончета, но и се гордее с умението да борава с тези топове. Една сутрин цялата батарея излезе на учение и ни отведе високо в планината, за да ни покаже оръдията в действие. От дълги години българската армия се подготвя за борба с турците (Moore 1906: 48).

Ето защо е напълно възможно тъкмо в подножието на Рила планина Фредерик Мур да е осъществил „милитаристичната“ фотография „Българска пехота“ (с. 48). Там със сигурност той заснема тримата планинци, чиито ликове остават съхранени до днес върху илюстрацията „Български селяни, Самоков“ (с. 36).

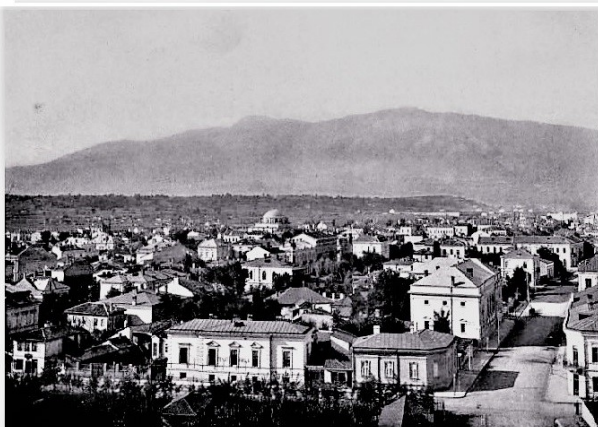
Войници, селяни и кон, реквизиран за нуждите на военните

В полите на Витоша

Със същата увереност може да се каже, че по време на престоя си в българската столица Фредерик Мур реализира четирите фотографии, с които илюстрира глава IV „София и българите“ (Moore 1906: 49-67): „Катедралата, София“ (с. 54) – „Света Неделя“, наричана тогава „Свети Крал; „Британското агентство, София: демонстрация пред него“ (с. 54) – сградата, не оцеляла до наши дни, се е намирала на североизточния ъгъл между днешните бул. „Васил Левски“ и ул. „Граф Игнатиев“ (по това време установените дипломатически отношения между Обединеното кралство и Княжество България са на ниво агентства); „Изглед към София: върху фона на Витоша“ (с. 58) и „На пазарния площад, София“ – Женският пазар пред джамията „Баня баши“ (с. 60).

THE CATHEDRAL, SOFIA.

A VIEW OF SOFIA: VITOSH IN THE BACKGROUND.

THE BRITISH AGENCY, SOFIA: A DEMONSTRATION.

ON THE MARKET PLACE, SOFIA.

В полите на Витоша

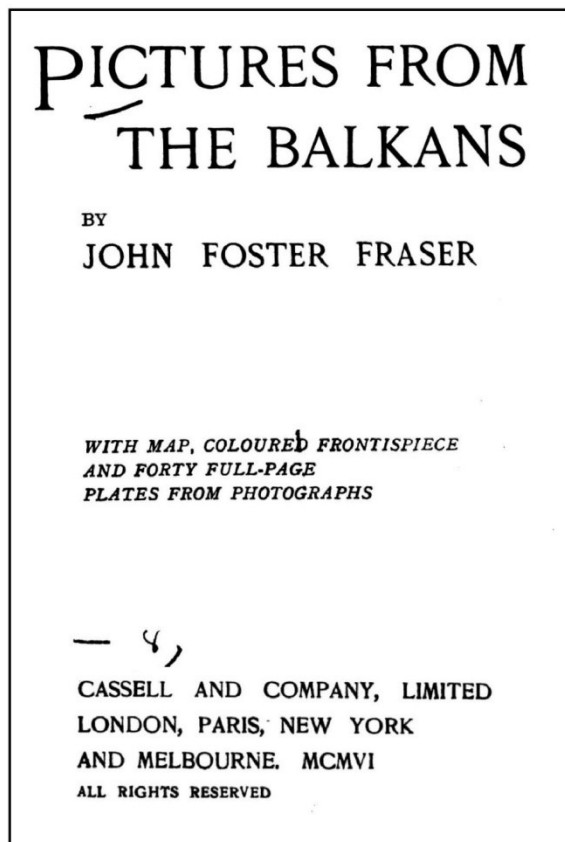
Освен 14-те фотографии от България, с които Фредерик Мур илюстрира „Балканската следа“, редом до другите десетина, които се появяват в британските илюстрирани издания, американецът оставя след себе си и няколко реда, които и днес могат да се прочетат в броя на „Дейли Експрес“ от 16 април 1903:

Аз наричам българи християните македонци, които говорят същия език, защото те самите така наричат себе си. Турците и албанците, родени в провинцията [Македония], са македонци. Българите от двете страни на границата не се различават по нищо, освен по това, че едните са толкова свободни, колкото са и английските селяни, а и са точно толкова щастливи (с изключение на това, че страдат за братята си), докато другите са тероризирани, унижени и окаяни, обезнадеждени или отчаяни до крайност. Не е чудно, че България отвори вратите си за християните македонци, че ги подпомага и им съдейства (Николова 1998: 52/Nikolova 1998: 52).

Написано е от почтен, непредубеден, обективен журналист, нямащ нищо общо със сложните балкански взаимоотношения, представител на държава и народ, прекланящи се пред демокрацията и свободата (гражданската, на словото, на самоопределението – етническо, религиозно, политическо).

Петър Кърджилев

„Картини от Балканите“ (1906)

Титулна страница на книгата „Картини от Балканите“

Излизането на книгата „Балканската следа“ на Фредерик Мур скоро бива последвано от появата на пътеписа „Картини от Балканите“, чийто автор е шотландският писател, журналист, пътешественик и колоездач сър Джон Фостър Фрейзър (1868–1936)... През юли 1896 заедно с двама свои приятели той предприема околосветско пътуване с велосипед, изминавайки за две години и два месеца 19,237 мили, прекосявайки териториите на три континента и 17 държави. Впечатленията си от „обиколката“ Фрейзър споделя в книгата „Около света на колело“ (1899). Десетки други страни той посещава като сътрудник на всекидневния вестник „Йоркшир Поуст“, излизащ от 1866 до наши дни в Лийдс, Северна Англия. Публикува и двадесетина книги, една от които е „Картини от Балканите“ (Fraser 1906).

София

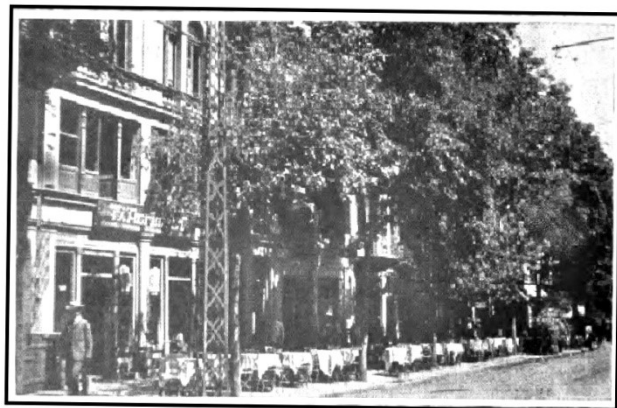
Още върху титулната страница авторът известява, че текстът е онагледен с карта, една оцветена фотография и 40 чернобели снимки. Тринадесет от тях са направени в България. Първите две се появяват върху страница 71 от глава VI „София“ (Fraser 1906: 66-76). Озаглавени „Късче от стара София“ и „Късче от нова София“, те са заснети на бул. „Княгиня Мария Луиза“ и показват съответно джамията „Баня баши“ и бирария „Гамбринус“, изнесла част от масите си на тротоара. Наричайки българската столица „Миниатюрен Брюксел“, Джон Фрейзър я оприличава на белгийската, квалифицира я като „развиващ се град“, чиято атмосфера му напомня тази на голямо американско селище от Запада, подчертавайки, че населението на София преди 25

Петър Кърджиков

години (1880) е било 11 000, а сега (1905) – над 70 000 (Fraser 1906: 66). Авторът обявява българската армия за „най-дееспособната в Европа“, иронизира българския княз Фердинанд I, изтъква някои от качества на българите, охарактеризирайки ги като „нация, която вярва в образованието“... И след всичко това илюстрира столицата с още една фотография – „Цигански катун в България“ (с. 74).

A BIT OF OLD SOFIA.

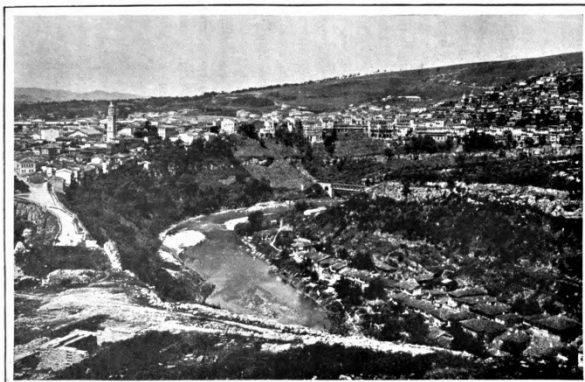

A BIT OF NEW SOFIA.

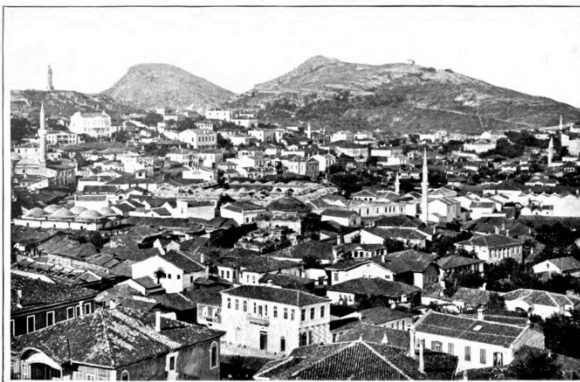
Два изгледа от София

Търново

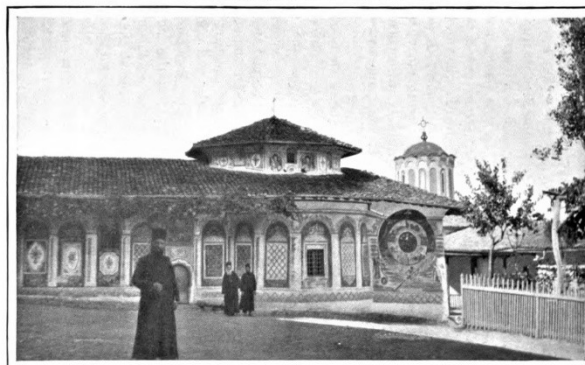
След София сър Фрейзър посещава и Търново – „древната столица на България“, която описва в глава VII „Късче от стара България“ (Fraser 1906: 77-86), охарактеризирайки града като „живописен, романтичен и сънен“ (Fraser 1906: 77). Той споменава тесните улички, крепостните стени, въздигащи се над виещата се река (Янтра), примитивния хан, който е принуден да обитава, две от църквите – „Св. Четиридесет мъченици“ и митрополитската „Св. апостоли Петър и Павел“... По време на престоя си в средновековната ни престолнина шотландецът заснема фотографията „Старинният град Търново“, която включва в книгата (с. 80), а с „Преображенският манастир“ (с. 84) илюстрира отскачането си до отстоящата на 7 км едноименна монашеска обител. На снимката ясно се вижда прочутият стенопис „Колелото на живота“ на Захарий Зограф...

THE QUAINT CITY OF TIRNOVO.

PHILIPPOLIS.

MONASTERY OF THE TRANSFIGURATION.

EARLY MORNING MARKET IN A ROUMELIAN TOWN.

Фото-обиколка из България

Проходът Шипка

AT THE FOOT OF THE SHIPKA PASS.

THE SHIPKA PASS.

От Търново през Габрово Джон Фрейзър се озовава в подножието на връх Свети Никола (Столетов) – висок 1 326 метра. В глава VIII „През прохода Шипка“ (Fraser 1906: 87-92) той припомня на своите читатели за паметните боеве по време на Руско-турската война (1877–1878), водени на това място през лятото на 1877, но без да спомене за участието в тях на българското опълчение. Яхнал кон и придружаван от местни водачи, пътешественикът прекосява Балкана, документирайки акта с две фотографии, поставени на с. 90 от книгата – „В подножието на прохода Шипка“ и „Проходът Шипка“...

Проходът Шипка

Петър Кърджилев

Розовата градина на Европа

Озовал се в Казанлъшката долина и очевидно вдъхновен от нейната хубост, Джон Фрейзър описва възторжено „Розовата градина на Европа“ в едноименната глава IX (Fraser 1906: 93-99). От нейното съдържание читателят узнава откъде идва най-доброто розово масло, как се добива то, получава информация относно дестилационния процес... Шотландецът дава отговори и на по-делови въпроси като количеството на добитото гюлово масло, цената му, начините на неговото разпространение по света, употребата му в парфюмерийната индустрия... Кратката лекция е онагледена с два фотоса – „Розоберачки край Казанлък“ (с. 94) и „Сутрешен пазар в един румелийски град“ (с. 97).

В града под тепетата

„Българската част“ на книгата „Картини от Балканите“ завършва с глава X „Градът в равнината“ (Fraser 1906: 100-109), посветена на Пловдив – град с „индивидуалност“ (Fraser 1906: 103). Авторът отново повдига темата за училищното образование в България, от чието високо равнище той бива приятно изненадан, споделя вижданията си относно благоприятните условия, които Тракийската равнина предлага за развитие на селското стопанство, възможностите на местната индустрия, състоянието на тукашните стокови пазари, перспективите пред британско-българската търговия... Джон Фрейзър спохожда Асеновград (Stanimika) и разположения недалеч от него манастир „Света Петка“. Осъществява и няколко фотографии, четири от които ползва като илюстративен материал: „Филипополис“ (с. 101), „Български танц“ (с. 102), „Кътче от стара България“ (с. 102) и „Примитивен метод за вършитба на жито в България“ (с. 108).

A CORNER OF OLD BULGARIA.

ROSE PICKERS NEAR KASANLIK.

A BULGARIAN DANCE.

PRIMITIVE METHOD OF WHEAT THRESHING IN BULGARIA.

Сцени от българското село

Българи извън България

От Пловдив Фрейзър потегля към Турция, посещава първоначално Одрин и Одринско, където бива впечатлен от многобройността на „смесеното население“ – реалност, фиксирана от фотографията „В едно смесено село: турци и българи“ (с. 124). След това прекосява Беломорска Тракия и се завръща в Македония. Оттук започва всъщност както неговото пътуване (през ранното лято на 1905), така и неговият увлекателен разказ за Балканите. Затова и глава I „Бъркотия“ („A Kettle of Fish“) е посветена изцяло на Македония, чиято „разнонародност“ и „мултиетничност“ бива подчертана още в подзаглавията на тази уводна част от пътеписа: „Гражданска война между съпернически си християнски църкви“ – „гръцката“ и „българската“ (Цариградската патриаршия и Българската екзархия – бел. П. К.), „Ревност между Великите сили“, „Македонците – смесица от народности“, „Българските „банди“ и техните методи“, „Гръцките „банди“, „Сръбските „банди“ в Македония“...

Всъщност, още първият абзац на книгата – четири реда, с които Джон Фостър Фрейзър начева своето въведение, озаглавено „Спречкване в Орово“ („An Affray at Orovski“), обяснява всичко:

Яздейки през Македония минах през село Орово (Рахово или Орехово, бел. П. К.). Неговите жители току-що бяха погребали седмина българи [Bulgarians] и четирима турски войници, които предишния ден се бяха убили взаимно. Иначе всичко беше спокойно (Fraser 1906: 1).

Оказва се, че в главата „Бъркотия“ (Fraser 1906: 1-17), уж „посветена изцяло на Македония“, се говори изцяло за българи! Първата фотография в нея (първа и за цялата книга) е озаглавена „Въстаническа чета от българи в Македония“ („An Insurgent Band of Bulgarians in Macedonia“, с. 5). Останалите две показват (на с. 12) „Семейство, изклано в резултат на религиозна омраза“ и „Гибелта на християни, заподозрени като членове на революционна „банда“. Темата „Насилие“ бива онагледена и от трета фотография, чието наименование е още по-недвусмислено – „Българи, изклани от гърците“ (с. 211).

Впрочем в цялата книга Джон Фрейзър продължава да говори – ясно и отчетливо – за българи в Македония. Според него Илинденското въстание е „българско въстание“ („Bulgarian insurrection of 1903“). Това словосъчетание дори е включено в индекса, разположен в края на „Картини от Балканите“, в който като специфични и често използвани термини фигурират още названията „български мохамедани“ („Bulgarian Mahommedans“) и „български чети в Македония“ („Bulgarian „bands“ in Macedonia“). В интерес на историческата правда ще подчертая, че авторът често споменава за гръцки чети, по-рядко за сръбски и нито веднъж за македонски!

Нещо повече – никъде в цялата книга Джон Фрейзър не употребява етнонима „македонец“! За него „македонец“ означава човек, роден и живеещ в Македония, която пък е населена от различни народности. Една от тези народности е българската. Според шотландеца областта е обитавана от десетки хиляди „български македонци“ („Bulgarian Macedonians“) – виж с. 8, 12, 179, 212 (само в град Битоля, чието население е 60 000, българите са 10 000, а гърците – 14 000), в нея има „български села“ („Bulgarian villages“) – с. 7, 8, 9, 10, 11, 12, 88, 134, 163, 213, 233, 285, из нея шетат „български комити“ („Bulgarian komitajis“) – с. 163, 177, 208...

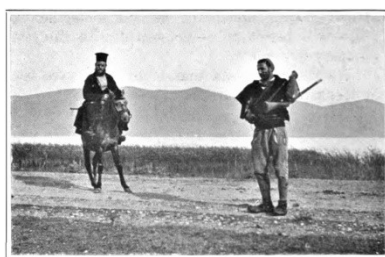
Разбира се, авторът на „Картини от Балканите“ си дава сметка за същината на „бъркотията“, породена от мултиетническия характер на населението в Македония, а и дори се опитва да обясни някои от нейните проявления.

Петър Кърджилев

Твърде грубо разделям християните в Македония на гърци и българи – признава той. – Правейки това, аз рискувам да бъда подложен на остра и, не отричам, основателна критика. Защото няма нищо по-трудно от това да се каже, че дадено македонско село е българско или гръцко. Има българи, които говорят гръцки, но има и гърци, които говорят български. Има българи, които говорят български, но принадлежат към гръцката православна църква и поради това се считат за гърци по националност, а има и гърци, които говорят гръцки, но принадлежат към екзархийската църква и по този начин са българи по националност. Дори при това объркване би могло след време да се каже: „Това село е гръцко, а това – българско“. Но хора, които тази седмица са се наричали гърци, през следващата седмица може да се кълнат, че са българи. Националността в Македония е въпрос на страх, политика и религия. Народностната принадлежност няма почти нищо общо с проблема. Езиковата принадлежност също не ви помага много, защото повечето македонци са двуезични и сменят езика си, когато сменят партията си. Често ще срещнете селяни с елинска или българска нагласа, които обаче могат да говорят единствено на турски език. И така – само за удобство казвам, че християнското озлобление е между българи и гърци (Fraser 1906: 175-176).

Джон Фрейзър очевидно е бил съдържан и не афишира пристрастията си. Затова не без патриотична гордост приемам неговата характеристика за българите, която, без да е хвалебствена, ми се струва обективна:

Сред балканските народи българите несъмнено са най-енергичните, най-трудолюбивите, най-добре пригодените за самоуправление. Това, което те са направили с България, след прогонването на турците оттам, заслужава уважение и възхищение. Когато българската граница бе фиксирана, тя трябваше да минава много по на юг и на запад, отколкото е сега, за да включва области, безспорно български, които, за съжаление, останаха в Турската империя. България бе смалена под своя лимит и това стана очевидно, особено след като тя осъзна потенциала си като нация. Ето защо значителна част от българите работят за „Велика България“. Но тази похвална амбиция се развихри и стана причина за голяма част от днешните печални раздори (Fraser 1906: 7).

PRIEST AND BULGARIAN INSURGENT.

IN A MIXED VILLAGE: TURKS AND BULGARIANS.

A GIPSY ENCAMPMENT IN BULGARIA.

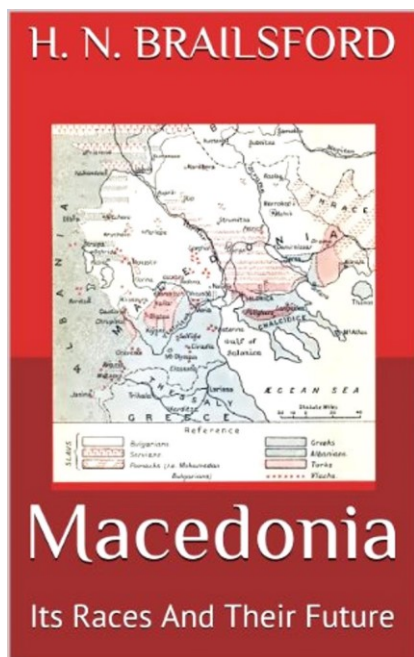
Сър Джон Фостър Фрейзър (1868–1936) е впечатлен от мултиетническата „бъркотия“ на Балканите

За съжаление, в цялата книга Джон Фрейзър само веднъж споменава за своя фотографска дейност. Затова пък тя се оказва осъществена в Македония, при това с участието поне на един българин.

В рамките на същия ден – подхваща разказа си авторът – оставих зад гърба си страната на албанците и се върнах в Македония, където населението беше българско [where the population was Bulgarian]. Мъжете от моя ескорт с удоволствие напъдиха конете в езерото (Преспанското езеро, бел. П. К.)(ги оставиха да газят на воля в хладната вода. С моя драгоманин (преводач, водач –бел. П. К.) продължихме да яздим. Пресякохме една горичка и стигнахме до място, където пътят правеше завой. Там неочаквано се натъкнахме на свещеник, който бе спрял коня си и без да слиза от него, си бърбеше с един българин. Фактът, че българинът бе въоръжен, свидетелстваше, че той е революционер [revolutionary]. Двата мъже бяха леко стреснати от появата на неколцина индивиди, облечени по европейски и приближаващи се към тях. Ние ги поздравихме учтиво и аз *успях да направя снимка*. След минута дойдоха турски войници. Когато българинът „бандит“ [Bulgarian „bandsman“] ги видя, не остана на пътя, а веднага си тръгна. Той се шмугна в съседната горичка и изчезна. Свещеникът, станал особено хрисим, остави кончето си да върви бавно, представяйки се за твърде религиозен човек, за да има нещо общо с революционното движение. Същата нощ стигнахме Ресен (Resna, бел. П. К.), а до средата на следващия ден се завърнахме в Битоля (Fraser 1906: 280).

Така неочакваната стига ражда фотографията „Свещеник и български въстаник“, с която Джон Фрейзър фиксира, метафорично казано, срещата между религията и революцията по друмищата на историята, а и илюстрира с. 280 от глава XXVI „Бурни преживелици в планините“...

„Македония. Нейните народи и тяхното бъдеще“ (1906)

Корица на книгата „Македония. Нейните народи и тяхното бъдеще“

„През ранната есен на 1902“ (Илчев 2003: 7) или през април 1903 неколцина видни британски общественици, политици, аристократи и духовници основават в Лондон Балканския комитет – неправителствена организация, чиято цел е да подпомага балканската политика на управляващите в Англия среди (Macedonia, 1903). Измежду учредителите личат имената на проф. Джон Уестлейк – първия председател на

Петър Кърджиков

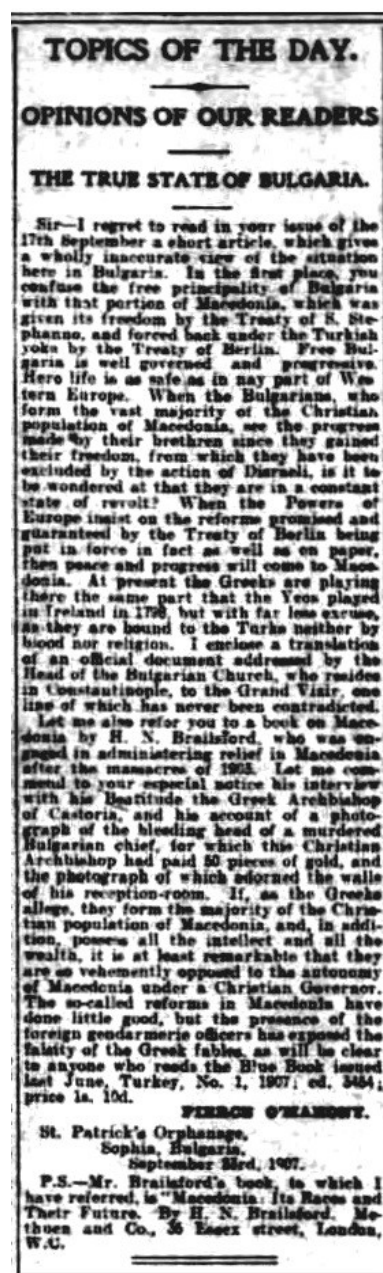
комитета, братя Бъкстон – Ноел Едуард и Чарлс Родън, великия археолог Артър Джон Евънс, Джеймс Баучер, Джон М. Макдоналд, Хенри Ноуел Брейлсфърд...

Шотландец по националност и журналист по занятие, Брейлсфърд⁴ (Henry Nowell Brailsford, 1873–1958) започва репортерската си кариера твърде млад – през 1890, когато става кореспондент на „Манчестър Гардиън“ за чужбина и по-специално – за Балканите, Франция и Египет. През 1899 той се премества в Лондон, където първоначално работи за в. „Морнинг Лидер“, а по-късно и за „Дейли Нюз“. На 10.III.1903 софийският в. „Дневник“ известява, че „след като е посетил Македония“, г-н Н. N. Brailsford от в. „Манчестър Гардиън“ е пристигнал в София.

Междувременно Хенри Брейлсфърд участва в учредяването на Балканския комитет, към който през лятото на 1903 бива създаден Британски спомагателен фонд (наричан от българската преса: Македонски помощен комитет, Британска помощна комисия или Облегчителна комисия), чиято цел е „да запознае английската общественост с положението в Македония и да събира помощи за населението в пострадалите райони“ (Николова 1998: 7). Шотландецът е избран за секретар на фонда и заедно със съпругата си Джейн Есдън Брейлсфърд (1874–1937) оглавяват хуманитарната мисия, която на 6 октомври пристига в Битоля. Там семейната двойка прекарва зимата на 1903–1904 – петмесечен престой, по време на който благотворителите подпомагат пострадалите от въстанието както в града, така и в региона... След завръщането си в родината Брейлсфърд написва и публикува (през 1906) книгата „Македония. Нейните народи и тяхното бъдеще“ (Brailsford 1906), чийто предговор е завършен през декември 1905 в Хампстед – престижен лондонски квартал, населен предимно с артисти, журналисти и представители на академичните среди. Преди това части от творбата излизат в „Манчестър Гардиън“ и „Фортнайтли Ревю“, а на български език за пръв път е издадена през 2013 (Брейлсфърд 2013).

На 28.IX.1907 във в. „Айриш Индипендънт“ излиза отзив за книгата на Хенри Брейлсфърд, чийто автор е Пиърс О’Махони – благородник, филантроп и българофил

„Македония. Нейните народи и тяхното бъдеще“ е онагледена с „две карти“ и 32 фотографии, заснети до една в областта Македония: Скопие, Охрид, Битоля, селата Брусник (Битолско), Луково (Дебърската кааза), Загоричани, Мокрени и Джупаница

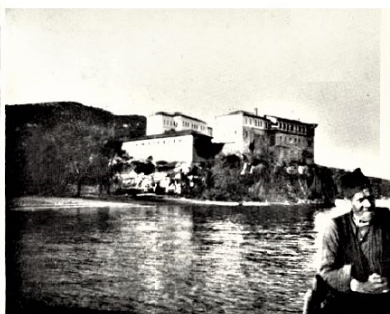
⁴ Проф. Андрей Данчев транскрибира името Brailsford като Брейлсфорд, което смятам за правилно, но въпреки това използвам варианта Брейлсфърд, придобил гражданственост след излизането на книгата на български език.

(Жупанища или Жупаница) – и трите днес в Гърция, Феризович (Феризово или Урошевац) – днес в Косово... Въпреки това Хенри Брейлсфърд често употребява етнонима „българи“ и определението „български“ – включително и когато озаглавява три от илюстрациите в книгата си: „Благоденстващо българско село сред хълмовете (Брусник, близо до Битоля)“ (с. 50), „Български манастир край Охрид“ (с. 68) и „Българско село близо до Охрид, година след въстанието, показващо колко малко трябва да се направи, за да се възстановят щетите от опустошението (октомври, 1904)“ (с. 312).

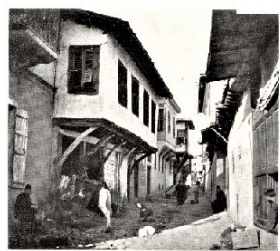
Освен това Брейлсфърд, пишейки за Македония и „нейните народи“, споменава често за наличието на „български села“ („Bulgarian villages“) около Костур (Castoria, с. 176), Клисуре (Klissoura, с. 186) и Воден (Vodena), където „жителите на не по-малко от девет“ от тях са били принудени да напуснат своите домове (Brailsford 1906: 218). Самият той посочва някои конкретни наименования: Куклиш (Kuklish, с. 312) – „най-гордото село в Струмишко“ (Михаил Думбалаков), Мокрени – „чисто българско село“ („a purely Bulgarian village“, с. 216) според Брейлсфърд, Загоричани, охарактеризирано отново от него като „голямо българско село [a large Bulgarian village] до Клисуре, което, също като Мокрени, взима водещо участие във въстанието през 1903, и също като Мокрени е изгорено от турците“ (Brailsford 1906: 216). Ще допълня, че дълги години Загоричани бива наричано от жителите на Костурско (включително и от тамошното гръцко население) Малката София поради това, че чак до 40-те години на XX век то остава крепост на българщината в този край.

BULGARIAN MONASTERY NEAR OHRIDA

MONASTERY OF SVETI NAUM, LAKE OHRIDA

OHRID FROM THE LAKE

OHRID FROM THE LAKE

Охрид – неговото езеро и околностите му

Според шотландеца Хенри Брейлсфърд Илинденското въстание е „българското въстание“ („the Bulgarian rising“, с. XII, 216), „жителите на Охрид са несъмнено българи“ („the people of Ohrida are clearly Bulgarians“, с. 101), „македонският диалект [dialect]... в определени структурни характеристики е сходен по-скоро с българския, отколкото със сръбския“ (Brailsford 1906: 101)... Дори когато използва (само веднъж) словосъчетанието „българоезични“ или „българогласни“ гърци („Bulgarophone Greeks“, с. 199), с което Атина класифицира част от жителите на Македония, авторът задочно признава ролята на българския език в региона. Любопитно е също, че и Брейлсфърд

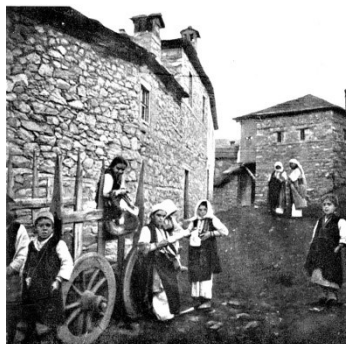
(като сънародника си Джон Фрейзър) не разглежда езика като основен фактор за формирането на национално самоопределение, заявявайки:

„Народностната принадлежност се решава по чисто политически основания“ (Brailsford 1906: 101).

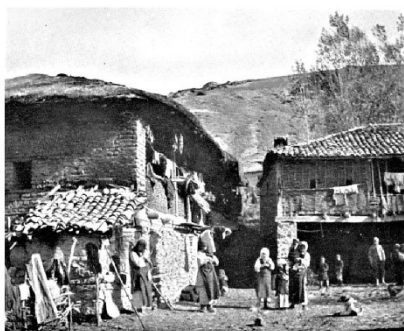
Хенри Ноуел Брейлсфърд признава и друго:

Някои от фотографиите в тази книга ми бяха най-щедро предоставени от г-н Бъртрам Крисчън (Bertram Christian) – председателя на Британския спомагателен фонд, г-н Хенри У. Невинсън и майор Салмън (Major Salmon) (Brailsford 1906: XIII).

Хенри Уд Невинсън (Henry Woodd Nevinson, 1856–1941) също бива охарактеризиран като „член в Облегчителната комисия“ (от в. „Реформи“, уверяващ, че чужденецът е журналист, изпратен от лондонския в. „Дейли Кроникъл“ в София, за да се запознае с Македонското движение). Той очевидно успява да стори това, защото на 4.XII.1903 (петък) в залата „Св. Кътбърт“, град Бедфорд, споделя своите впечатления от наскоро посетения от него „смутни райони на Македония“. „Добре известният военен кореспондент и автор“ онагледява лекцията си с „около четиридесет фотографии, които сам е заснел в опустошената провинция“ (Amptill & District News, №606, 5.XII.1903: 3). След няколко дни Хенри Невинсън прави същото и на публична среща в Нюкасъл, по време на която „посредством серия от фотографии даде реална представа за състоянието на македонците“ (The Daily News, №18017, 18.XII.1903: 3).

A PROSPEROUS BULGARIAN VILLAGE AMONG THE HILLS.
(BRUSNIK, NEAR MONASTIR)

A POOR VILLAGE OF THE PLAINS. (NEAR OCHRID)

A BULGARIAN VILLAGE NEAR OCHRID A YEAR AFTER THE DESTRUCTION, SHOWING HOW LITTLE REMAINS
LEFT TO REPAIR THE DESTRUCTION. (OCTOBER, 1904)

BULGARIAN VILLAGE NEAR OCHRID

Изгледи от български села
край Битоля и Охрид

Поне три от споменатите 32 фотографии в „Македония. Нейните народи и тяхното бъдеще“ ще да са от „български произход“: „Въстаническа чета по време на бунта през 1903“ (с. 148), „Чекаларов⁵, командир на Южния въстанически корпус“ (с.

⁵ Васил Христов Чекаларов (1874–1913), роден в тогава изцяло българското село Смърдеш (днес Кристалопиги в Гърция), е един от най-ревностните участници в изграждането на организационните структури на ВМОРО в Костурско. Делегат на Смилевския конгрес, на който се определя датата на

145) и „Щабът на Чекаларов по време на въстанието“ (с. 150). Последните две са осъществени в ателие – по всяка вероятност това на софийския фотограф Иван Карастоянов (1853–1922), защото тъкмо неговата артистично изработена „визитка“ заема цялата опака страна на фотография (с формат 10/13,5 см.), съхранявана в Централния държавен архив (ЦДА). Тя също показва войводата Чекаларов на бял кон (ЦДА, ф. 892к, оп. 1, а. е.23), но не е идентична с използваната от Брейлсфърд – „Чекаларов, командир на Южния въстанически корпус“. Всички други атрибути обаче са същите и в двете снимки: фонът, облеклото, въоръжението, конят... А и самият Васил Чекаларов, когото авторът на книгата описва като „суров, но магнетичен мъж“ („a cruel but magnetic man“) (Brailsford 1906: 150).

Етнографска карта на Македония – една от двете, с които е онагледена книгата „Македония. Нейните народи и тяхното бъдеще“

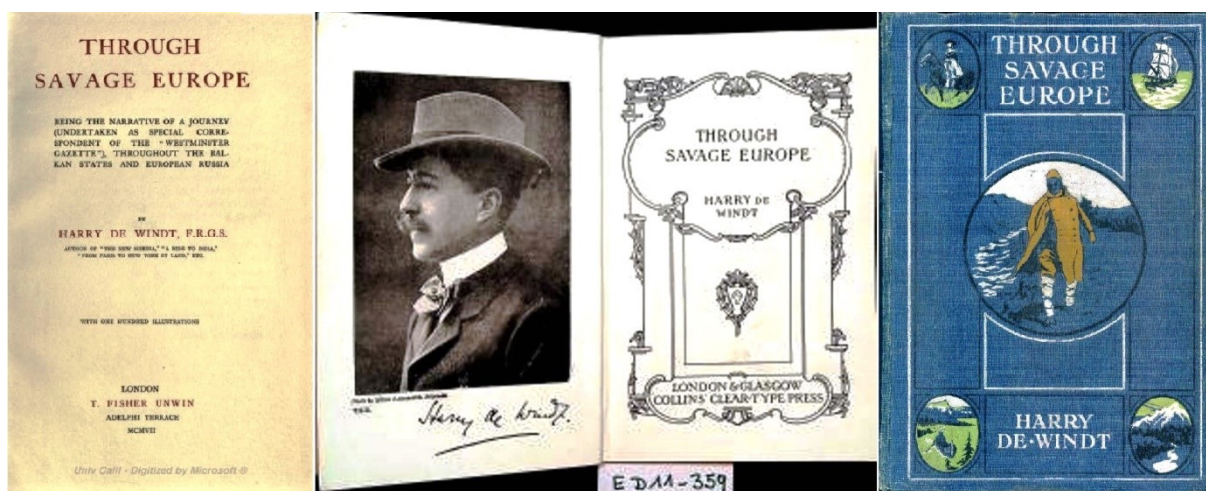
„През Дивата Европа“ (1907)

В ранната пролет на 1905 един англичанин прекосява Балканския полуостров – от Триест (тогава в Австро-Унгария) до Яш (Румъния). Името му е Хари Уилс Даръл де Уинд (Harry Willes Darell de Windt, 1856–1933), а професията му е на журналист, писател, изследовател. Роден в Париж, той завършва в средата на 1870-те години престижния кеймбриджски Модлин Коледж (Magdalene College), служи в британската армия, стигайки до чин капитан, през 1880-те е съветник на своя зет Чарлс Брук – раджата на Саравак (тогава княжество на остров Борнео, контролирано от султана на Бруней, днес щат на Малайзия). В края на столетието Де Уинд се отдава на голямата си

Илинденското въстание, участник в бунта като ръководител на Костурския революционен район, наречен от Христо Силянов „именит син на Костурско“.

Петър Кърджиков

страст – околосветските пътешествия. По време на едно от тях той успява да извърви 18 494 мили и да изброди цели три континента, тръгвайки от Париж на 19.XII.1901, прекосявайки Европа, Русия, Сибир и Далечния Изток, преминавайки Беринговия проток, пресичайки Северна Америка и достигайки на 25.VIII.1902 Ню Йорк (използвайки впрегатната сила на коне, северни елени и кучета, <http://home.clara.net/oliveweb/clark-hogg/ch-gallery-de-windt-harry.htm>). С тези подвизи той си спечелва името на „безразсъдно смел“ пътешественик, а и уважението на Кралското географско дружество, чийто член е от 1890 (срв. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:4GemM0LXYsgJ:www.clark-hogg-family-history.org/ch-gallery-de-windt-harry.htm+Harry+Willes+Darell+de+Windt+Royal+Geographical+Society&cd=1&hl=bg&ct=clnk&gl=bg>). По време на странстванията си англичанинът бива приет от владетели и монарси, от държавници и политици. Другарува с Артър Конан Дойл (бащата на Шерлок Холмс) и с Хенри Райдър Хагарт (бащата на жанра фентъзи). Книгите му (предимно пътеписи) биват охарактеризирани като „успешни“ и „забавни“: „От Пекин до Париж“, „До Индия през Персия и Белуджистан“, „От Париж до Ню Йорк по суша“, „Русия, каквато я познавам“... Повечето от тях той написва въз основа на своите пътувания, спонсорирани предимно от популярни британски периодични издания.

Две корици, заглавна страница и фронтиспис на книгата „През Дивата Европа“

Тъкмо като „специален кореспондент“ на „Уестминстър Газет“ Хари де Уинд се отправя към Балканите, придружаван от шотландския кинооператор Джон Маккензи (John Mackenzie, 1861–1944). Двамата успяват да прекосят териториите на шест държави (според меродавния днес географски атлас): Черна гора, Хърватска, Босна и Херцеговина, Сърбия, България и Румъния. Своите впечатления англичанинът споделя в книгата си „През Дивата Европа“ (Windt 1907), излязла от печат в началото на 1907, две от двадесетте глави на която – „Смутна земя“ („The Land of Unrest“, XV) и „Плевен и проходът Шипка“ („Plevna and the Shipka Pass“, XVI), са посветени на България, където тандемът престоюва от 21/22 март до края на месеца. Пътеписът е илюстриран със 100 фотографии – всички дело на Де Уинд. От тях 19 са заснети у нас.

В София

Петър Кърджилков

На 21 или 22 март 1905 (по Юлианския календар) Де Уинд и Маккензи слизат на „красивата софийска гара“ (Windt 1907: 200) и отсядат в хотел „България“ – „чудесно място, откъдето се открива пленителна гледка към обществените паркове“.

„Сградата на хотела е долепена до Двореца – отбелязва Де Уинд – прекрасна постройка в стил Тюйлери, заобиколена от красиви градини. Но, както един български журналист подчерта, той винаги изглежда тъй, сякаш „се дава под наем“. Щорите, спуснати през две трети от годината, само допълват това впечатление“ (Windt 1907: 215).

Датата на появата на тандема в София (с 82 000 жители тогава) бива потвърдена от кратко съобщение в „Ден“. В неговата постоянна рубрика „Хроника“ от време на време се появява подрубриката „Лични“, в която изданието отбелязва имената на пристигащите или заминаващите от града по-видни посетители. Тъкмо там на 23 март е записано: „Пристигнали съ в столицата идящи от Лондон г. Ж. Маленци и г. Х. де Виндт, кореспонденти на английски вестници“ (Ден, г. II, №449, 23.III.1905: 3).

Същият всекидневник маркира и продължителността на престоя им в полите на Витоша. На 27 март „Ден“ известява: „Отпътували съ вчера: ...Х. де Виндт и Жон Макензи, английски кореспонденти, за Търново“ (Ден, г. II, №453, 27.III.1905: 3). Ще допълня само, че двамата не са „идящи от Лондон“ (а от Белград–Ниш) и не отпътуват директно „за Търново“ (а за Плевен). Така софийският период бива ограничен между датите 21-22 и 25-26 март 1905. През това време пришълците успяват да разгледат „малкия Брюксел“ (сравнението е на Де Уинд), „модерната централна част“ около княжеския дворец, „стария турски квартал“ и „външните части“ на града, където гостуват във вилата на софийския журналист „мосю Б“ („Monsieur B“), чието име Де Уинд премълчава. Посещават сградата на Парламента, „която струва над 70,000 и се откроява ярко на фона на разнебитената „Скупщина“ в Белград“ (Windt 1907: 215); разговарят в редакцията на в. „Реформи“ с ген. Иван Цончев, полк. Анастас Янков и главния редактор на изданието Илия Гологанов; наблюдават „преглед на войските“ – „хиляди въоръжени мъже, принадлежащи към гвардейски батальон, няколко кавалерийски и пехотни полка и две артилерийски батареи“ (Windt 1907: 212); присядат за малко дори в модното тогава „Гранд Кафе“; срещат се с българи от всички социални слоеве, които „са далеч по-сериозни и начетени от сърбите“ (Windt 1907: 214); могат дори да отбележат, че „тук красивите жени са много повече от Сърбия“ (Windt 1907: 217)...⁶

В София Де Уинд прави и няколко фотографии, с четири от които илюстрира книгата си „През Дивата Европа“. Разположени на с. 200, 204, 206 и 210, те са озаглавени: „Гранд булевард, София“ (бул. „Княгиня Мария Луиза“, по който един шоп, навлякъл традиционната за тази етнографска група носия и възседнал бял кон, се разхожда небезпокоявано), „Улица в София“ („Дякон Игнатий“, на която тогава се е намирал хотел „България“), „Български селяни“ (по-скоро селянки, стъпили върху трамвайните релси) и „Редакцията на в. „Реформи“ (помещаваща се на бул. „Княгиня Мария Луиза“ №5).

⁶ Подобни сравнения между България и Сърбия изобилстват в книгата. Огромната част от тях са в полза на нашата родина, но обективността на автора подлежи на съмнение – по това време дипломатическите отношения между Великобритания и Сърбия са скъсани заради убийството на кралската двойка в Белград през 1903, като англичаните желаят само едно – „Сърбия да докаже, че наказва престъплението“. Самият Де Уинд очевидно симпатизира на бившия монарх Александър Обренович и е настроен негативно спрямо възкачилата се с насилие върху престола династия Караджорджевич.

THE GRAND BULEVARD
SOFIA

Photo by J. de W.

BULGARIAN GIRLS

Photo by J. de W.

A STREET IN SOFIA

Photo by J. de W.

CHURCH OF THE "BRODER" (BROTHER)

Photo by J. de W.

Четири софийски фотографии на Хари де Уинд

След три години (на 22 септември/5 октомври 1908) във Велико Търново България прогласява своята независимост. Събитието, превърнало се тутакси в световната „политическа сензация на седмицата“, върхлита ненадейно лондонските илюстрирани периодични издания. Макар и да реагират светкавично, огласявайки и коментирайки „обявяването на България за независимо царство“ („kingdom“), става очевидно, че техните редакции не разполагат с актуален визуален материал, с който да „покрият“ прииждащите от родината ни вести. Ярък пример за това е броят на „График“ от 10 октомври (The Graphic, Vol. LXXVIII, №2028, 10.X.1908: 1-4), чието приложение бива изцяло посветено на злободневната тема. Неговите четири страници са изпълнени както от статията „Драматичният ход на България. Пейзажи и типажи от „Прусия на Балканите“, така и от илюстриращата я карта на полуострова и 16 фотографии. Една от тях, озаглавена „Турско-българската граница“, е дело на Фредерик Мур – вариант на „Мостът над Струма: турчин и българин“, включена в книгата му „Балканската следа“. Други 13 снимки (съгласно придружаващите ги надписи) са на „Ърбан, Де Уинд и Топикъл“⁷, на „Ърбан, Де Уинд“ или само на „Де Уинд“. Три от тях са от книгата му „През Дивата Европа“, като две се оказват направени в столицата ни – „Български

⁷ The Topical Press Photographic Agency – британска фото-агенция, съществувала в периода 1903–1957.

фермер“ („Гранд булевард, София“) и „Български селянки по улиците на София“ („Български селяни“).

Любопитна подробност е и фактът, че три фотоса – също увековечили столицата ни и също осъществени от Де Уинд, красят каталожното издание (от 1907–1908) на „Чарлс Ърбан Трейдинг Къмпани“ (The Charles Urban Trading Co., Ltd. Catalogue. Supplement №200. New Urban-Eclipse Films. London 1907–1908: 15-18) – филмовата къща, изпроводида Джон Маккензи на Балканите. Надписите под тях гласят: „Голямата джамия, София, България“ (с. 15) – „Баня баши“, „София, България. Смяна на караула пред двореца“ (с. 17) и „София, България“ (с. 18), над който се вижда същият яхнал кон селянин, превърнал се в лого и на града, и на държавата. Този детайл, дребен на пръв поглед, е поредното доказателство – макар и косвено, че по време на престоя си в София Маккензи също не е стоял със скръстени ръце, а е „биоскопирал“ поне няколко кадъра.

В Плевен

„Ето че дойде времето за нашето отпътуване от София“ – с тези думи Хари де Уинд подхваща главата „Плевен и проходът Шипка“:

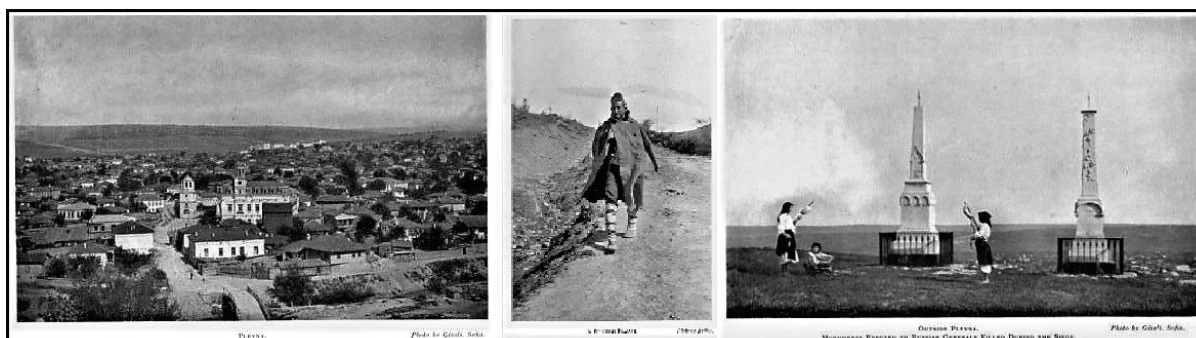
„Събудих се призори (защото, както обикновено, влакът тръгваше в нечовешки ранен час) и през прозореца на топлата и комфортна стая се вторачих в зимната сцена навън – коледна картичка, нарисувана от Природата. Предишният ден напомняше Калкута през юли; но сега забелязах, че сенчестото кътче в Градската градина, където се наслаждавахме на изстудени напитки, бе покрито от снежен килим. Въпреки че моето уютно и чисто легло съблазнително контрастираше на студените и безрадостни улици, аз събудих Маккензи и скоро двамата излязохме през главния вход на „Hotel de Bulgarie“, качихме се в един файтон (превърнат в шейна през нощта) и се отправихме към железопътната гара, откъдето трябваше да поемем за Плевен и прохода Шипка“ (Windt 1907: 220).

„Същия ден [25 или 26 март] пристигнахме в Плевен – тихо, сънливо градче, където са останали малко следи от храбрата съпротива на Осман паша⁸. Тук няма хотел, но собственикът на една кръчма, след като се ръкува енергично с нас, ни предложи реликви от обсадата – фалшиви куршуми и парчета от снаряди. Сигурен съм, че и във Ватерло продават все още подобни „сувенири“! [...] По време на престоя ни тук валеше проливен дъжд и съдейки по навъсеното небе, пороят можеше да продължи цяла седмица. Плевен, който не изглежда лъчезарен дори в ярък летен ден, бе превърнат от мрачното време в непоносимо унил и потискащ град. Особено като се има предвид, че единственото средство за убиване на времето бе предметът, амбициозно охарактеризиран от собственика му като „билярдна маса“ [...] Както и да е – за известно време и тя ни свърши работа; а щом ѝ се наситихме, прекарахме остатъка от този кошмарен безкраен ден в пиене на кафе, пушене на безброй цигари и слушане на спомените на домакина ни, разказани с монотонен равен полуглас. Воят на вятъра и несекващото трополене на дъжда му осигуряваха подходящ акомпанимент.

⁸ По време на Руско-турската война (1877–1878) Гаази Осман Нури паша е началник на Западната османска армия, укрепила се в Плевен, за да спре преминалите Дунав и настъпващи на юг руски войски.

– Ако продължава така – отбеляза собственикът на кръчмата, когато се оттеглихме да си починем върху една дървена пейка, – реките ще вземат да прелеят и като нищо ще останете заклещени тук за цяла седмица!

За щастие, мрачната му прокоба не се сбъдна – на сутринта се събудих от блясъка на слънчевите лъчи, заслепяващ очите ми. Навън мрачните и унили вчерашни хълмове сега изглеждаха зелени и усмихнати под безоблачното небе. Имахме време за разходка из покрайнините на града, но както вече отбелязах, няколкото обрасли с трева могили, направени в миналото на решето от оръдията, се оказаха единствените материални свидетелства, напомнящи за великата битка, донесла толкова страдания и смърт“ (Windt 1907: 220-227).

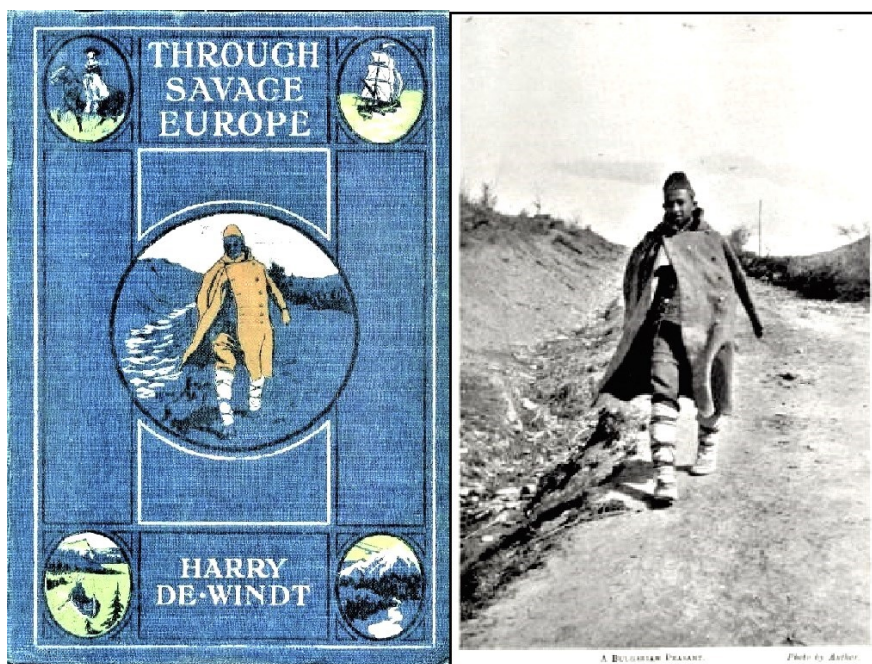
Плевен и околностите му

Разходката на гостите от мъгливия Албион „из покрайнините на града“ ражда две фотографии, включени от Де Уинд в книгата му „През Дивата Европа“ (на с. 220 и с. 226): „Плевен“ (общ изглед на града, осъществен навярно от хълмовете на днешния парк „Кайлъка“) и „Околностите на Плевен. Паметници, издигнати в чест на руските генерали, загинали по време на обсадата“. Между тях (на с. 222) е поставен фотосът „Български селянин“, което би могло да означава, че той е реализиран по същото време в същия регион. Снимката (вече оцветена) бива използвана и като илюстрация за оформлението на корицата на книгата – любопитна (а в известен смисъл и патриотична) подробност! Че фотографията „Български селянин“ е била осъществена най-вероятно около Плевен, свидетелстват и няколкото реда в книгата, посветени на българското село.

Тук – уверява Де Уинд, имайки предвид плевенския край, – както навсякъде другаде из България, селяните изглеждат заможни и благоденстващи. И как няма да бъдат такива, като живеят в тъй изобилна на блага земя. България е един истински рай на растителността и зеленината, което е странно, защото, с изключение на Дунав, в княжеството няма нито една река в истинския смисъл на думата. Повечето потоци пресъхват през лятото, ала през есента и ранната пролет се изливат изобилни валежи. Те са истинска благодат – в противен случай областта ще се превърне във втора Сахара. Почвата навсякъде е отлична и ако се обработва правилно, ще се отблагодарява с най-богатата реколта. При сегашното положение хората не само задоволяват нуждите си, но и изнасят значително количество плодове и зърнени храни. Въпреки това земеделието е на същото примитивно равнище както в Сърбия, а използваните сечива и оръдия на труда са отпреди десет века (Windt 1907: 227).

С тези няколко думи завършва описанието си на плевенския край англичанинът, който заедно с шотландския си спътник напуска Мизийската равнина и се отправя към Балкана...

Петър Кърджилов

Любопитен (а в известен смисъл и патриотичен) детайл – „Български селянин“, заснет най-вероятно около Плевен. Снимката се използва като илюстрация в книгата, както и за оформлението на нейната корица

В Търново

От Плевен продължихме към Търново (старинната столица на България) – продължава пътеписа си Хари де Уинд – сравнително кратко, ала досадно пътуване поради закъснението на връзката в Горна Оряховица, където пасажерът трябва да слезе от влака, продължаващ за Русе, разположен на брега на Дунава, и да хване железницата, отиваща на юг. Оттук зърваме за първи път Стара планина или Балкана, а пейзажът постепенно става все по-величествен. По залез най-накрая пристигаме в древната столица на българските царе – без съмнение едно от най-живописните и интересни места в Европа. Сравнително добре съм запознат с три четвърти от земното кълбо и мога чистосърдечно да заявя, че никой град не ме е впечатлявал така от пръв поглед както Търново (Windt 1907: 228).

В старопрестолния град (с 12 100 жители по това време) пътешествениците се настаняват в „Хотел Роял“ – хан, оказал се „абсолютен шампион по мръсотия и дискомфорт, превишаващ по тези показатели всичко, което видях след прекосяването на Адриатическо море“ (Де Уинд), „гъмжащ от плъхове“, а и от „любопитни“ джентълмени в селски носии, които опитват да претършват багажа на британците.

И тук, както и в София, след здрачаване почти няма какво да се прави, ето защо трапезарията на „Роял“ стана любимото ни вечерно местенце. Тя представляваше продълговато, безрадостно помещение, слабо осветено от керосинови лампи, където хората се срещат, за да обсъдят събитията от деня и послушат скрибуцането на сякаш болния от астма грамофон [...] В града има още един хотел, но, както ми каза един местен жител, „който и да избереш, шефе, все ще съжаляваш за другия!“ [...] В персийските джхани (странноприемници, бел. П. К.) ме

Петър Кърджиков

хранеха несравнимо по-добре от „Хотел Роял“, а на всичкото отгоре за сметката, която платих тук, можех да изкарам цял ден в сред пълен разкош в хотел „Риц“. За щастие, българската валута съответства напълно на френската. Из цялата страна един лев е равен на един франк, а една стотинка на един сантим – този факт не биха могли да изопачат дори най-алчните съдържатели на заведения! Ако не беше така, клетият пътешественик не би имал никаква представа до каква степен го мамат.

За двата дена, прекарани в Търново, пришълците успяват да разгледат неговите забележителности: историческия православен храм „Св. Четиридесет мъченици“, Митрополитската църква „Св. апостоли Петър и Павел“, да прекосят буйната Янтра по „новия железен мост, издигащ се над реката на главозамайваща височина“, изхождат сокаците и чаршията, наслаждават се на „определени миризми, които нямат нищо общо с изтънчените арабски аромати“ (Windt 1907: 229).

И тези разходки раждат две фотографии, използвани от Де Уинд за илюстриране на книгата му – великолепната панорама „Търново“ (с. 232) и „Улица в Търново“ (с. 234). И този път преди тях са „вмъкнати“ два фотоса – „Български пейзаж“ (с. 228) и „Българско село“ (с. 230), заснети на неидентифицирани места, през които навярно двамата британци са минали по време на пътуването си от Плевен до Търново.

Търново

Photo by Windt, 1907

Улица в Търново

Българско село

Photo by Windt

Български пейзаж

Photo by Windt

Търново и две неидентифицирани кътчета от отечеството ни, представени със снимките „Българско село“ и „Български пейзаж“

„Улица в Търново“ се оказва третата илюстрация от „През Дивата Европа“, „мигрирала“, но вече под титула „Пазарът в Търново, старинната столица, където Ферди-

Петър Кърджилев

нанд Български бе обявен за независим цар [king]“, в приложението на „График“ от 10.X.1908 (The Graphic, Vol. LXXVIII, №2028, 10.X.1908: 1-4). На същата дата, ала в ИЛН, се появява част от същата фотография – изрязана, овално рамкирана и наименувана този път „Мястото на обявяването на независимостта на България: На пазара, Търново“. Непосредствено над нея (вдясно) пък бива поставена непубликуваната дотогава панорамна снимка „Мястото на обявяването на независимостта на България: Търново, старинната столица на България“. Оказва се, че цялата с. 495 на изданието, озаглавена „Облакът на войната над Близкия Изток: Сцената на Прокламацията на независимостта на България и други илюстрации, имащи отношение към кризата“ (The Illustrated London News, Vol. CXXXIII, №3625, 10.X.1908: 495), е посветена на актуалната тема. За да я визуализира, списанието използва две рисунки („на Р. Кейтън Удвайл“) и четири фотографии, за които добросъвестно бива посочено, че са „на Де Уинд за Ърбановата компания“. Става ясно, че и управата на ИЛН (също като тази на „График“) не е разполагала с актуален изобразителен материал, но в желанието си да реагира скоростно на събитието, а и да изпревари конкуренцията, е прибягнала (също като тази на „График“) до употребата на снимки, направени от Де Уинд преди три години (че и малко повече). Става ясно, че през 1905 покрай хълмовете Царевец и Трапезица той е осъществил втора панорама – „Търново, старинната столица на България“, която през 1908 „мигрира“ върху с. 495 на ИЛН, а през 1913 (под същото наименование) върху с. 250 на книгата „Цар Фердинанд и неговият народ“ от Джон Макдоналд (факт, в който тепърва предстои да се убедим).

В Габрово

„Една слънчева априлска утрин“ (поредното не особено прецизно времево определение в книгата „През Дивата Европа“) Хари де Уинд и Джон Маккензи се отправят към Габрово – с файтон (теглен от три „проклети“ кончета) и по „приятни провинциални пътища, гладки като асфалт“. Макар че по пладне спират в Дряново, за да похапнат, двамата все пак успяват да се доберат в края на деня до Габрово, където се настаняват в хотел „Паскалев“ (напомнящ персийските кервансарайи), вечерят в мизерното ресторантче с гръмкото наименование „При Българския лъв“. Габрово очевидно впечатлява пътешествениците.

Ако Търново бе най-красивият град – признава Де Уинд, – то Габрово, без съмнение, се оказва най-необикновеното селище, което видях по време на обиколката си из Балканите. Напомни ми за илюстрация от „Хиляда и една нощ“ (Windt 1907: 237).

С три снимки от града англичанинът илюстрира книгата си: „Чудни скали край Габрово“ (с. 236) – навярно Витите скали, „Габрово“ (с. 240) и „Улица в Габрово“ (с. 242), две други (различни) фотографии онагледяват текста в каталога на „Чарлс Ърбан Трейдинг Къмпани“, отнасящ се за филма „България и нейните жители“ – „Българско селище, Габрово“ и „Пазарен площад, Габрово, България“. Последният градски изглед е налице и в споменатото приложение на „График“, съпроводен от надписа: „Типична сцена от български град. Пазарният площад в Габрово, [разположен] близо до румелийската граница“ (The Graphic, Vol. LXXVIII, №2028, 10.X.1908: 1-4).

Пет габровски фотографии на Хари де Уинд

Съхранената върху петте габровски фотоса визуална информация едва ли ще се е различавала от тази, запечатана с биоскопа на Маккензи – кинокадри, които показват местни жители, търгуващи на пазара, и занаятчийи, щавеши кожи в реката. На този странен за западния човек производствен процес, несъмнено удивил със зрелищността си британците, Де Уинд посвещава няколко реда и в „През Дивата Европа“:

Тук над Янтра се простират три чудати старинни каменни моста, а течението ѝ е толкова буйно, че ревът му се чува из целия град. По протежението на двата бряга са разположени работилници за щавене на кожи – основният поминък на града и неговите дванадесет хиляди жители (само 7 600 са те тогава, бел. П. К.), а и няколко преуспяващи тъкачни фабрики, защото тук е един от основните пазари за вълна в България (Windt 1907: 239).

В Габрово Хари де Уинд заснема още фотографиите „Марица“ (с. 246) и „Погребението на Марица“ (с. 247), отразили последните дни на трагично загинала местна девойка, а навярно в околностите на града осъществява етнографския кадър, озаглавен „Танцуващи хоро“ (с. 238).

Из прохода Шипка

Освен място, предоставящо възможности за направата на интересни снимки – фотографски и кинематографически, центърът на родното текстилно производство изпълнява и друга роля, превръщайки се в „базов лагер“ към връх Свети Никола. На него двамата „алпинисти“ не успяват да развоят Юниън Джак (флага на Британската империя) – навярно поради снежните преспи, но пък смело поемат по пътя, виещ се из прохода Шипка и прекосяващ планината, дала името си на Балканския полуостров. След няколко часа те вземат глътка въздух, спирайки пред „гранитния обелиск и малкото гробище, където са намерили покой мнозина храбри руснаци и българи“, след което продължават „мъчителното изкачване“. Накрая достигат билото, откъдето пред тях се разкрива дивна гледка – на север се вижда „течащата поне на сто мили оттук река Дунав – досущ тънка сребриста нишка“, на юг пък се мярват „червеникавите покриви на красивото селище

Петър Кърджиков

Шипка“, обградени от овощни градини и розови насаждения. След лирическото отклонение Де Уинд делово допълва: „Град Казанлък, който се намира съвсем наблизно, произвежда най-скъпото розово масло в света“ (Windt 1907: 242).

В „През Дивата Европа“ и днес може да се види дивият, но и „чутовен връх“, който в периода 1951–1977 носи името на руския генерал Николай Столетов (1834–1912), командвал по време на Руско-турската война Българското опълчение, отличило се със своя героизъм тъкмо при Шипка, където през август 1877 току-що сформираното подразделение отблъсква яростните атаки на Османската войска, упътила се към обсадения Плевен. Наименувани „В подножието на прохода Шипка“ (с. 244) и „Връх св. Никола, проходът Шипка“ (с. 245), две от илюстрациите в книгата на Де Уинд показват път, виещ се в подножието на скалистия връх. На втората ясно се виждат двама души, изправили се сред пущинака – пешакът очевидно е българин, но конникът би могъл да бъде един от поданниците на крал Едуард VII. Трето изображение, озаглавено „Място край пътя, водещ към Шипка“, е увековечило каменна крайпътна чешма, но в каталозите на Ърбан (с. 10) илюстриращо и филма „България и нейните жители“.

CLIFF TOP, NEAR GABROVO.

Photo by Photo.

Пътят през прохода Шипка

Привечер спътниците пристигат в Габрово, откъдето на следващия ден потеглят обратно към Търново. Там, без дори да слязат от „файтона“, те хващат влака (тръгващ в пет сутринта) за Русе.

Още същия ден пристигнахме в разположения на брега на Дунава Русчук. Тук се сбогувахме с България – не без известно съжаление (Windt 1907: 245).

THE HOUSE OF THE BULGARIAN PASS.

Photo by Author.

MOUNT ST. NICHOLAS, SHIPKA PASS.

Photo by Author, Sofia.

Починал журналист – пешеходец

Въ Бърмутъ (Англия) е починал 77 годишния английски журналист Хари Уиндтъ, известенъ съ своитъ журналистически изследвания и пътешествия. Презъ 1887 год. бѣ пропътувалъ пешкомъ отъ Парижъ до Пекинъ. Две години по-късно е извършилъ друго пътешествие на конь отъ Индия до Русия презъ Персия. Посетилъ е затворитъ и рудниците въ Сибиръ.

Презъ 1889 год. Уиндтъ се опиталъ да достигне пеша отъ Ню-Йоркъ въ Парижъ, за смѣтка на в. „Пелъ Мелъ Газетъ“, при което пътешествие рискувалъ да загине.

По-късно предприелъ същото пътуване, само че въ обратна посока и сполучилъ.

Като специаленъ пратеникъ на „Пелъ Мелъ Газетъ“, Уиндтъ е проучвалъ Русия произвеждалъ е анкети на Балканитъ и т. н. 1933 г.

Известие за смъртта на Хари де Уинд в пловдивския вестник „Борба“ (1933)

Петър Кърджиков

„Цар Фердинанд и неговият народ“ (1913)

Джон М. Макдоналд е не само един от учредителите на Балканския комитет, но и онзи негов член, който най-добре познава „македонския проблем“. Защото се сблъсква с него още в началото на 1903, когато пристига в България. Първите му репортажи са написани през януари, но биват публикувани през февруари в „Дейли Нюз“ – вестника, който най-рано в Британия открива подписка за събиране на помощи за гладуващите в Македония. Журналистът остава на „терен“ няколко месеца, а материалите му продължават да се появяват върху страниците на основания през 1846 от писателя Чарлс Дикенс всекидневник⁹ и през месец юни. У нас шотландецът предимно обикаля, сякаш за да „трасира“ маршрута, по който по-късно минават повечето от неговите колеги – Рилския манастир, Дупница, Радомир, Кюстендил, град Рила, Пазарджик, Пловдив, Саранбей (Септември)... Но и пише, извоювайки си по този начин статута на един от най-ярките представители на британската преса, пребивавали по това време на Балканите.

A CASE OF TREACHERY.

MR. STEPHANOV'S ARREST.

MESSAGES FROM PRISON.

INSECURITY IN MACEDONIA.

(From Our Special Commissioner.)

SOFIA, April 22.

Hasan Tahsin Bey Kaimakam, or Governor of the sub-district of Mekhonia, in Northern Macedonia, is a personage whom I have already introduced to the British public. It was HASAN TAHSEIN BEY who, during "the black month," directed the search for arms in the Mekhonia country, otherwise known as Razlog, and who also directed, sometimes personally and on the spot, at other times through his subordinates—such as the atrocious scoundrel Abidin—the beatings and the torturing of men and women merely suspected of know-

should take his departure at the same time for Banako.

On Monday morning, therefore, when we mustered in the Kaimakam's courtyard—captives, cavalrymen, his Excellency himself, retainers and all, with the usual crowd of town-folk looking on—Mr. Stephanov's pony was brought out and saddled; the two or three gendarmes who were to escort him to his home in Banako were ready. Miss Hunt the Kaimakam, standing by, wished us a hearty "bon voyage." "We shall meet in Sofia," I said to my friend, as we shook hands. But Mr. Stephanov never left for Banako. A fortnight later in Sofia I received a note, signed "Stephanov," dated 20th March, and containing these words: "As soon as you were gone I was thrown into jail. The next day they examined me." And the charges made against him at the examination were that he had not been my dragoman at all, but a revolutionary agent, working on his own responsibility; that one of the photographs looked like a portrait of Mr. Stephanov himself; and that at the time the portraits were seized some "bad books," belonging to Mr. Stephanov, were hidden by members of the family. As much for the cowardly trick played by the Kaimakam of Mekhonia, his Excellency Hasan Tahsin Bey.

A Letter from Prison.

In a second note written to me from "The

though the Kaimakam is a despot, he is himself under authority of the most despotic order. But the injunction which he has to obey is simple. Keep your district quiet (the "tranquille" of his Excellency of Samsak), no matter how you do it, so long as we don't get into the European papers, the English papers especially; and send us all the money you can. That is all. To restore tranquillity on this point needs no more than cunning and a heart of stone. And these endowments Hasan Tahsin Bey of Mekhonia, and others of his colleagues whom I might name—all men of the most engaging, most gracious manner, as I have acknowledged, with due tribute of admiration, in former letters—possess to perfection. Kaimakams, Mutesarrifs, Valis, military commanders, have one supreme purpose ever in sight—to preserve the supremacy of an armed, predatory caste which, constituting a small minority, must in self-preservation keep its victims disarmed. This supreme end is held to justify any means—and the means are often so vile, so hideous. Hence the tremendous latitude given to such justification as is signified in the expressions "suspect," "compromising documents," "incriminating documents," "suspicious company," "antecedents," and so forth. Hence the justification for general, indiscriminate arrest and imprisonment of villagers, on the ground that some person or persons among them are suspected of concealing arms or sheltering Komitadjis. Offences, real or imaginary, against the "State"—that is to say, against the oppressing minority—must be atoned for, no matter by whom, no matter if by the innocent, for their sufferings must frighten others, thereby tending to the perpetuation of the supremacy of the predatory caste, which for every good Turk is the chief end of man. In the last resort, the "Giasour" has no rights, legal, moral, or any other, as against the Mussulmen. This is the Turkish practice; and Europe, stone blind to the only facts in the situation that really matter, believes, or fancies she believes, that she can stop it and rescue Macedonia by such tinkers' work as the Russo-Austrian Note.

JOHN MACDONALD.

The Kaimakam's White Innocence.

I cannot say I placed unqualified belief in the Kaimakam's word. His Excellency had already made statements to me about his own white innocence during the "black month," when I knew to be false from beginning to end. His Excellency's shifty glance of the eyes, his uneasy wriggling in his big chair, as he was making them, made him "suspect." Besides, he had been constantly dwelling upon the relevant facts that Mr. Stephanov was Mahmut Talha's brother, and that his father had ever been imprisoned on suspicion of complicity in the Komitadjis. That always was his answer to the argument that Agolou was the person who should have been arrested, and that Mr. Stephanov had had no more to do with the portraits than examine them when they were brought in—just as I had done, as the Police Commissioner had done, as the Kaimakam himself had often been doing. What I thought was or might be trustworthy was the telegraphic message from the Vali. To the decision that Mr. Stephanov should return, under surveillance, to his village, Banako, and remain there during a few days of inquiry into the origin of the portraits and the circumstances of their introduction to the Stephanov household, there could be no reasonable objection. The Vali's telegram, as the Kaimakam described it, was read to me late at night the moment it arrived. Next morning, Sunday, the 22nd March, when we all met at early breakfast, the Kaimakam, shaking hands with Mr. Stephanov, told him, with a cheery hearty air, what the Vali's directions were. "It's only a formality," said he. "You will be in your own home, and in three or four days you will be at liberty to leave for Sofia or any where." As I was on the point of starting for Bulgaria it was arranged that Mr. Stephanov

Една от многото кореспонденции на Джон Макдоналд, изпратени от България за „Дейли Нюз“ (5.V.1903)

⁹ В книгата „Английският печат за Илинденско-Преображенското въстание 1903 г.“ Златина Николова включва 14 материала на Джон Макдоналд – статии, репортажи и кореспонденции, отпечатани в „Дейли Нюз“ през периода февруари – септември 1903.

Книгата

Така Джон Макдоналд опознава нашата страна и навярно я обиква – познанието и любовта всякога са вървели ръка за ръка. Той искрено се възхищава от общественото устройство на България: „свободна държава, изградена върху демократична основа, управлявана от отговорни кабинети“. Пак той, предупреждавайки в „Дейли Нюз“, че идеите от Македония бежанци могат да останат без работа и да се превърнат в „просяци“, подчертава: „класа от хора, досега непозната в България“ (Николова 1998: 35).

Тъкмо това топло отношение към нашата родина ражда изследването му „Цар Фердинанд и неговият народ“ (MacDonald 1913), на което ИЛН (The Illustrated London News, Vol. CXLIII, №3873, 12.VII.1913: 54) посвещава цяла страница, когато Междусъюзническата война е в разгара си. Книгата проследява (макар и накратко) историята на българската държава, предлага сведения за политическия и стопанския живот в нея, разглежда финансовото и икономическото ѝ състояние... Джон Макдоналд се възхищава от „виталната сила“ на българския народ, от дисциплинираността и отличната бойна подготовка на родната войска, от фолклора ни, бликащ от жизнерадост, от нашите постижения (макар и скромни) в областта на културата (специално подчертавайки тези на литературата)...

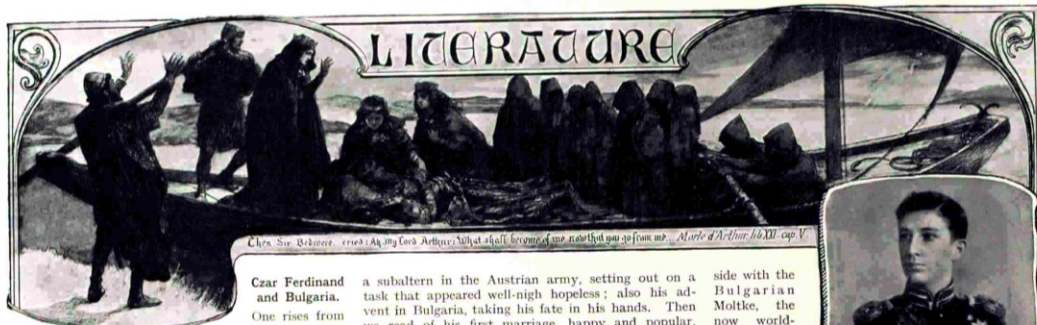

Корица на книгата „Цар Фердинанд и неговият народ“ и портрети на нейния „главен герой“

Като поданик на империя с вековни монархически традиции Джон Макдоналд фокусира вниманието си върху личността на цар Фердинанд I Саксбургготски (1861–1948), припомняйки неговия знатен аристократичен произход, идването му в България и обявяването му за княз в Търново (1887), неговото прогласяване за цар пак там (1908)... Акцентирайки върху някои лични достойнства на владетеля и споменавайки за неговите вкусове, темперамент и увлечения, авторът огласява амбициите му като държавен глава, поведението му в рамките на двора и семейството, противоборството му с политиките и особено това с премиера Стефан Стамболов, анализира провежданата от монарха външна политика... Отделни глави, чийто общ брой в книгата е 39, Макдоналд посвещава на дворцовия етикет, на взаимоотношенията между Фердинанд и членовете на българските правителства, на възгледите му по въпросите за мира и войната, на контактите му с литератори и писатели, с църквата и монашеството (специално рилското), с висшите военни...

Петър Кърджилев

THE ILLUSTRATED LONDON NEWS, JULY 12, 1913.—54

John Macdonald's "Czar Ferdinand and His People" (T. C. and E. C. Jack) with quite a feeling of admiration for the "strong man armed" whose name is in the mouths of all Europe, as well

Photo, E.N.A.
BULGARIA'S "LADY WITH THE LAMP":
THE CZARITSA IN THE DRESS OF A
RED CROSS SISTER.

The Czaritza has throughout been at the seat of war as "Red Cross Directress." "Some years before she became the first Czaritza of the modern Bulgars, the Reuss Princess regarded, on the bloodstained plains of Manchuria, Florence Nightingale's self-devotion in the Crimean days."

From "Czar Ferdinand and his People."

Berlin Treaty and the present hour; to the Bulgaria of Kirk-Kilisse and the re-won battlements of Adrianople—the Bulgaria of July 1913, as a fact. Of the people and their country, their daily lives, their folk-songs and folk-lore, Mr. Macdonald has much to tell, and all in a straightforward and very readable style, full of vitality; but his main theme, his point, the keynote of his book, is the personality of Czar Ferdinand. The "Little Czar," as the Russians call him, is shown us as he really is, taciturn and self-contained; a strenuous worker, with duty for his watchword; an ardent nationalist for his adopted country; a ruler of stern resolution and inflexible will. We see him in those early days as

a subaltern in the Austrian army, setting out on a task that appeared well-nigh hopeless; also his advent in Bulgaria, taking his fate in his hands. Then we read of his first marriage, happy and popular,

and his second marriage, equally favoured of the gods. Other pages record his conflict with the "Bismarck of the Balkans," the iron-handed Stambouloff. We get

CZAR FERDINAND AND HIS PEOPLE.
BY JOHN MACDONALD, M.A.
Illustrations Reproduced by Courtesy of the Publishers,
Messrs. T. C. and E. C. Jack.

side with the Bulgarian Moltke, the now world-famous General Savoff, he forged the hard-striking weapon which finally, in over-resistant on-sweep, hurled back the Turk en masse from the Balkans to the last-hope stand on the ramparts of Chatalja.

Photo, E.N.A.
ONE IN HEART AND HOPE: THE CZAR AND CZARITSA
OF BULGARIA ON THEIR WEDDING DAY.

"The Princess Eleonore of the little German State of Reuss was married to Prince Ferdinand at Gera, the capital of the State, in February, 1908. Born in 1880, she is a year younger than Czar Ferdinand."

From "Czar Ferdinand and his People."

Photo, E.N.A.
ERECTED UNDER THE AUSPICES OF CZAR FERDINAND: THE MAIN FRONT AND PORTICO
OF THE NATIONAL THEATRE, SOFIA.

"In stirring themes for operatic and dramatic art, Bulgarian story, and above all folk poetry—in which the history of the race is enshrined—are exceptionally rich. Then the drama, now in its infancy, there is no more alluring field for native Bulgarian genius."

From "Czar Ferdinand and his People."

also many an interesting glimpse of Court life at Sofia within the past ten years, and of the men who surrounded and have surrounded the Throne; the makers—under the never-wanting guidance of their chief—of modern Bulgaria. Other glimpses of Czar Ferdinand show him, in off-duty mood, going in and out among his people in their homes. Such views go far towards explaining the hold he assuredly has in the hearts of all classes of the Bulgarian race. Lastly, we see Czar Ferdinand as "War Lord," in the important rôle that circumstances have forced on one of the most humane and peaceable-minded of men—in soul a student and a lover of wild nature, books, and art. That picture shows how, side by

side with the Bulgarian Moltke, the now world-famous General Savoff, he forged the hard-striking weapon which finally, in over-resistant on-sweep, hurled back the Turk en masse from the Balkans to the last-hope stand on the ramparts of Chatalja. Mr. Macdonald deserves the heartiest thanks for a book which should find no lack of readers at the present time.

New Books and Interesting Reprints.

American stories seem much in vogue over here, judging by the latest additions to Messrs. Hodder and Stoughton's shilling and sevenpenny series of novels. Out of ten new volumes in the shilling library, six hail from across the Atlantic. Four of them are by a writer who has made a great "hit" on the other side—Gene Stratton Porter. They are "A Girl of the Limberlost" (now in its two hundredth thousand), "The Harvesters" (over 150,000 sold in six months), "The Song of the Cardinal," and "At the Foot of the Rainbow." The other two are "Rosalind at Redgate," by Meredith Nicholson, and "He Comes Up Smiling," by Charles Sherman. The other four new shilling volumes are "Beau Brocade" and "The Emperor's Candlesticks," by the author of "The Scarlet Pimpernel," Baroness Orczy; "Odd Craft," by W. W. Jacobs; and "Bush Life," by Dugald Ferguson, an Australian tale. To their sevenpenny series of novels the same publishers have added Sir Arthur Conan Doyle's "A Duet with Chorus," F. Marion Crawford's "The Upper Berth," and "Catharine Furze," by the author of "Mark Rutherford." In the Useful Knowledge Series, which now has a new and daintier binding, is issued "The Story of Architecture," by P. L. Waterhouse, with diagrams and illustrations.

Photo, E.N.A.
PRINCE CYRIL, PRINCESS NADEJDA,
PRINCESS ELEANORA, CROWN PRINCE BOBIE,
BY CZAR FERDINAND'S FIRST MARRIAGE: THE CHILDREN
OF THE ROYAL HOUSE.

The four children whom the Czar's first wife, Princess Marie Louise, left were two sons and two daughters, popularly acclaimed as "the children of Bulgaria."

From "Czar Ferdinand and his People."

Image © Illustrated London News Group

Страницата, с която „Илюстриран Лондон Нюз“ (12.VII.1913) огласява появата на книгата на Джон Макдоналд

Фотографиите

Петър Кърджиков

Повечето от тези теми не само са разработени в книгата „Цар Фердинанд и неговият народ“, но и са онагледени – с 23 фотографии, 10 от които са портрети. Три от тях са на самия цар, един е съхранил образа на втората му съпруга Елеонора Ройс-Кьостриц (1860–1917) – облечена като милосърдна сестра от Червения кръст, друг на по-големия му син – престолонаследника Борис Търновски (бъдещия цар Борис III), върху трети позират и четирите му деца... На седмия (последния семеен) портрет са царят и царицата като младоженци, един до друг най-вероятно по време на сватбата им в Германия.

Цял „триптих“ е посветен на „София – стара и нова“ (така е озаглавена глава XXX), показващ модерната част на града – пресечката между бул. „Дондуков“ и ул. „Търговска“, сградата на Народния театър (разтворил врати в началото на 1907) и дюкянче от турско време. Макар че глава XXXI е посветена на „Царските дворци в провинцията“, нито един от тях не бива експониран в книгата. Затова пък цяло каре от фотографии представя основните „туристически обекти“ в страната: Велико Търново, Варна, прохода Шипка и Рилския манастир.

SOPIA: A VIEW OF THE BOULEVARD DONDUKOFF

Цял „триптих“ е посветен на „София – стара и нова“

NEW NATIONAL THEATRE, SOPIA

OLD MARKET STALL IN SOPIA

С шест фотографии се прави опит за илюстриране на втората част от заглавието на книгата – „неговият народ“, оказал се (според тяхното съдържание) предимно селски. Три снимки демонстрират хубостта на българските народни носии, други три – разнородния селски бит, изобразен в случая посредством вършитба на жито с диканя, кръшно женско хоро и примитивен (каруцарски) транспорт...

Петър Кърджиков

BULGARIAN PEASANT LADS OF BAZARDJIK, ONE OF THE
SCENES OF THE ATROCITIES OF 1876-7

BULGARIAN COUNTRY GIRLS AND CHILDREN

A PROSPEROUS BULGARIAN PEASANT WOMAN
OF TIRGOVO

Три снимки демонстрират хубостта на българските народни носии

Неясноти относно авторството на фотографиите

Първият портрет, озаглавен „Цар Фердинанд като император на Ориента“, всъщност е рисунка – доста претенциозна и кичовска, разположена в началото на книгата – срещу нейната заглавна (титулна) страница. Поставяната на това място илюстрация, наричана фронтиспис, обикновено отразява характера на цялото произведение или онагледява най-важния епизод от него. В случая това е точно така. Става ясно също, че фотосът е отпечатан (най-вероятно за пръв път) още преди пет години, когато ИЛН аранжира с него първата корица на броя си от 24.X.1908, придружавайки го със следната кратка информация:

Последната художествена придобивка на българския цар Фердинанд: Фердинанд Български в одеждите на някогашен български владетел. Този портрет на Фердинанд Български, очевидно нарисуван в предчувствие на последните събития (обявяването на Независимостта, бел. П. К.), показва наскоро прогласения цар, облечен в дрехите на някой от старите български царе. Картината е дело на М. Митов¹⁰ и е закупена от цар Фердинанд (The Illustrated London News, Vol. CXXXIII, №3627, 24.X.1908: 553).

Любопитният факт не убягва от погледа на столичния всекидневник „Дневник“ – един от флагманите на тогавашната родна преса, който след две седмици известява:

„Художествената английска илюстрация „The Illustrated London News“ е поместила в броя си от миналата неделя портрета на Цар Фердинанд в парадния костюм на старобългарските царе. Този портрет е репродукция от оригинала, изработен от нашия художник А. Митов преди една година, по заповед на Царя“ (Дневник, г. VII, №2242, 24.X.1908: 3).

¹⁰ Антон Стефанов Митов (1862–1930) – български живописец, професор по история на изкуствата, един от основателите и ръководителите на Художествената академия, вписва името си сред художниците на фреските в храма „Св. Александър Невски“.

Фотографията „Българските цар и царица на техния сватбен ден“ (с. 238) също е от 1908. За кой точно „сватбен ден“ обаче става дума е трудно да се каже. Защото венчалните обреди са били два – католически (състоял се на 15/28.II.1908 в град Кобург – църквата „Св. Августин“) и лютерански (на 17 февруари в църквата на замъка Остершайн до град Гера). По-важно за разглежданата тема е, че с тази снимка излизащото в Лайпциг списание „Illustrirte Zeitung“ оформя корицата на броя си (№3375) от 5 март 1908. След седем месеца България окупира Източните железници. На 20 септември/3 октомври, по повод на избухналата криза, ИЛН посвещава цяла своя страница на „Княз Фердинанд, неговата столица и народът му“ (The Illustrated London News, Vol. CXXXIII, №3624, 3.X.1908: 481). В центъра на композицията от 11 изображения бива поставен въпросният младоженски, сватбен, семеен портрет. Останалите (също черно-бели) 10 фотографии (предимно „изгледи от София“) се оказват (според информацията, изписана под тях) направени от „Де Уинд, за Ърбановата компания“. Едва ли обаче той е бил този, фиксирал „Българските цар и царица на техния сватбен ден“ – появата на снимката в „Illustrirte Zeitung“ сякаш изключва англичанина от кръга на претендиращите за нейното авторство.

По същото време ликовите на вече царската двойка грейват и в „График“, за което на 1 октомври свидетелства излизащият в София „Български търговски вестник“: „The Graphic“. Това отбрано и в целия свят разпространено лондонско списание възпроизвежда в последния си брой много сполучливо портретите на Техни Величества Цар Фердинанд I и Царица Елеонора“ (Български търговски вестник XVI, №216, 1.X.1908: 3). Дали обаче в случая става дума за коментирания сватбен спомен или за индивидуални ликове на „Техни Величества“? Не се ясно. Знае се само, че младоженският портрет бива разположен в центъра на страницата, с която ИЛН представя през лятото на 1913 току-що излязлата от печат книга „Цар Фердинанд и неговият народ“ (The Illustrated London News, Vol. CXLIII, №3873, 12.VII.1913: 54). И под портрета, и под обкръжаващите го други четири фотографии (все илюстрации от книгата) бива добросъвестно изписано „Photo. E. N. A.“ (Английска новинарска агенция).

TARNOWO, THE ANCIENT CAPITAL OF BULGARIA

KING FERDINAND AND QUEEN ELEONORA IN BULGARIAN MOUNTAINS AT THE 3RD PAGE

VIEW FROM THE BARRIERS OF SOFIA

THE JAPANESE MINISTRY OF THE INTERIOR

Основни „туристически
обекти“ в страната, според
Джон Макдоналд

PEASANTS IN BULGARIA IN SUMMER

BULGARIAN PEASANTS DANCING THE HORO DANCE

BULGARIANS MAKESHIFT TRANSPORT WAGGONS

Български селски живот

Друга от илюстрациите в книгата на Джон Макдоналд, наименувана „Търново, старинната столица на България“ (с. 250), се оказва обаче със сигурност дело на Хари де Уинд. Той не я включва в „През Дивата Европа“, но ИЛН я използва на 10.X.1908, за да онагледя с нея една от страниците си (с. 495), озаглавена „Облакът на войната над Близкия Изток: Сцената на Прокламацията на независимостта на България“ (The Illustrated London News, Vol. CXXXIII, №3625, 10.X.1908: 495). „Прокламацията“ никъде не се вижда, за съжаление, но тъй като „сцената“, върху която се е разиграла, е Велико Търново, списанието отпечатва два изгледа от града, надписите под които уверяват, че това са „фотографии на Де Уинд за Търбановата компания“. Направени през пролетта на 1905 г. Тъкмо едната от тях, представяща панорама на средновековната престолнина и озаглавена „Търново, старинната столица на България“, вижда (навярно за пръв път) бял свят през 1908 г. в ИЛН, а през 1913 г. се появява (под същото наименование) като една от илюстрациите в „Цар Фердинанд и неговият народ“...

Петър Кърджиков

След като не става въпрос за Джон Макдоналд, който тогава е майсторът на фотографиите в книгата? На нито едно място в нея авторът ѝ не споменава за своя фотографска дейност. Същото мълчание по темата цари и в репортажите му до „Дейли Нюз“ от 1903 – индикация, че тогава той най-вероятно не е разполагал с фотоапарат и не е могъл да прави снимки. В противен случай би си позволил да включи в труда си някоя и друга въстаническа фотография. Всъщност такава има – една-единствена (на с. 322), озаглавена доста неопределено „Македонски бунтовници от турския период“, очевидно правена години след Илинденските събития.

Царската колекция

Но пък е възможно някои от илюстрациите да са били любезно предоставени на автора на книгата лично от Фердинанд – за съществуването на царска „колекция от фотографии, изобразяващи улични сцени“ (заснети най-вероятно в София, непосредствено след като суверенът заживява в града), свидетелства самият Джон Макдоналд, който характеризира сбирката като „безценна за бъдещите историци“ (MacDonald 1913: 255-256).

„Разнообразието и контрастите, които тези сцени предлагат, превишава всичко, видяно в Йоханесбург или Кулгардие (градче в Западна Австралия, разположено на 558 км източно от Пърт, столица на щата, бел. П. К.)“ (MacDonald 1913: 256).

Възможно е да се предположи, че по-голямата част от споменатите портрети – на Фердинанд, на неговата съпруга, както и тези на децата му – да са били направени от някой „придворен фотограф“ (претендираще за това почетно звание по това време са неколцина). Илюстрацията „Цар Фердинанд Български“ (с. 32) например бива охарактеризирана като „официален портрет“, заснет в София през 1896. Третото изображение на монарха, озаглавено „Цар Фердинанд в народна носия“ (с. 72), е от типа „кабинет портрет“ – осъществена във фотографско ателие снимка, която също може да бъде датирана от края на XIX век.

Царското семейство

Със сигурност близък до двореца е бил авторът на илюстрацията „Княз Фердинанд и Куропаткин по време на маневри в прохода Шипка“ (с. 320). По време на Руско-

Петър Кърджиков

турската война руският генерал Алексей Куропаткин¹¹ участва в битката за Ловеч и в третия щурм на Плевен. През септември 1902 той посещава страната ни във връзка с тържественото честване на 25-годишнината от Шипченската епопея. Навярно по това време е реализирана и споменатата фотография, използвана десетилетие по-късно от Джон Макдоналд.

Светлопис за България

Книгите на шотландците Джон Фрейзър, Хенри Брейлсфърд и Джон Макдоналд, на англичаните Реджиналд Уайън и Хари де Уинд и на американеца Фредерик Мур запознават своите читатели както с обширния Балкански полуостров, така и с малка България – „земя като една човешка длан“. Те носят личностния отпечатък и „качествения щемпел“ на всеки от авторите си. Текстовете им предлагат субективност и обективност, симпатии и антипатии, пристрастия и непредубеденост... Техните илюстрации обаче, предимно фотографии, са обективни, безпристрастни, непредубедени. Защото са отразили реалността такава, каквата е. Благодарение на чернобелите картини, изрисувани с помощта на светлината, светът е съгледал нашата татковина – нейните природни хуботи и дадености, нейните планини, гори и реки, нейните градове и свети места, нейната войска, нейните водачи... Споменатите фотографии успяват да грабнат духа и дъха на своето време, да го съхранят и пренесат през десетилетията. Те не само улавят, запечатват и опазват за идното образа на страната ни, но се вглеждат и в лицата на нейните хора, а то ще рече – в душите им. Така, одухотворен, светлописът се оказва по-въздействащ от летописа. Ето защо изброените книги, освен че дават познания за отечеството ни, се превръщат и в извор на изобразителен материал, от който британските периодични издания черпят с пълни шепи, популяризирайки по този начин още по-широко името на България. Зрима, визуална база данни, която с течение на времето се превръща в безценен документ за своята епоха. България се оглежда в това всесветско огледало, запечатало, от своя страна, образа ѝ завинаги. Образ, който днес ние, потомците, можем да видим, разгледаме, оценим. За да опознаем още по-добре нашата родина, да я опознаем и обикнем. Защото познанието и любовта всякога вървят ръка за ръка...

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасов 2003: *Атанасов, Димитър*. Войводи с пагони. София: Македония-прес, 336 с. (Atanasov 2003: *Atanasov, Dimitar*. Voyvodi s pagoni. Sofia: Makedonia-press, 336 p.)
- Брейлсфърд 2013: *Брейлсфърд, Хенри*. Македония. Нейните народи и тяхното бъдеще. София: Институт България–Македония, 352 с. (Brailsford 2013: *Brailsford, Henry*. Macedonia. Its Races and Their Future. Sofia: Institut Bulgaria–Makedonia, 352 p.)
- Данчев 2010: *Данчев, Андрей*. Българска транскрипция на английски имена. София: Изток-Запад (Danchev 2010: *Danchev, Andrey*. Bulgarska transkriptsia na angliyski imena. Sofia: Iztok-Zapad).
- Илчев 2003: *Илчев, Иван* (съст.). Балканският комитет в Лондон (1903–1946). София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“ (Главно управление на архивите

¹¹ Алексей Николаевич Куропаткин (1848–1925) – руски генерал, главнокомандващ (от 7.II.1904) на Манджурската армия по време на Руско-японската война (1904–1905).

- при Министерския съвет), 592 с. (Ilchev 2003: *Ilchev, Ivan*. Balkanskijat komitet v London (1903–1946). Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 592 p.).
- Николова 1998: *Николова, Златина* (съст.). Английският печат за Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. София: Македонски научен институт–София, 392 с. (Nikolova 1998: *Nikolova, Zlatina* (red.). Anglijskijat pechat za Ilindensko-Preobrazhenskoto vastanie 1903 g. Sofia: Makedonski nauchen institut–Sofia, 392 p.)
- Пандев, Александров 1983: *Пандев, Константин, Валентин Александров* (съст.). Кoresпoндeнтът на „Таймс“ съобщава от София“. София: София прес (Pandev, Aleksandrov 1983: *Pandev, Konstantin, Valentin Aleksandrov* (red.). Korespondentat na „Taums“ saobshtava ot Sofia. Sofia: Sofia pres).
- Янев 2003: *Янев, Андон Лазов–Къосето*. Спомени. –В: Македония в пламъци. Освободителните борби на българите от Македония в спомени на дейци на Вътрешната македонско-одринска революционна организация (съст. Ива Бурилкова, Цочо Билярски). София: ИК Синева, 240 с. (Yanev 2003: *Yanev, Andon Lazov–Kyoseto*. Spomeni. In: Makedonia v plamatsi. Sofia: IK Sineva, 240 p.)
- Brailsford 1906: *Brailsford, Henry Noel*. Macedonia. Its Races and Their Future. London: Methuen&Co., 340 p. (<https://archive.org/details/macedoniaitsrac00braigoog>)
- Fraser 1906: *Fraser, John Foster*. Pictures from the Balkans. London: Cassell&Co., 298 p. (<https://archive.org/details/picturesfrombalk00frasuoft>)
- Macedonia 1903: Macedonia. London: The Balkan Committee; Bradbury, Agnew&Co., Ltd, 32 p. (<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uiug.30112046976608;view=1up;seq=10>)
- MacDonald 1913: *MacDonald, John*. Czar Ferdinand and His People. London: T. C.&E. C. Jack, 344 p. (<https://archive.org/details/czarferdinandhis00macduoft>)
- Moore 1906: *Moore, Frederick*. The Balkan Trail. London: Smith, Elder&Co., 296 p. (<https://archive.org/details/balkantrail00mooruoft>)
- Windt 1907: *Windt, Harry de*. Through Savage Europe. London: T. Fisher Unwin, Adelphi Terrace, MCMVII [1907], 300 p. (<https://archive.org/details/throughsavageeur00dewiiala/page/20/mode/2up>).
- Wyon 1904: *Wyon, Reginald*. The Balkans from within. London: James Finch&Co. Ltd, 480 p. (<https://archive.org/details/aal0763.0001.001.umich.edu>)

ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ:

Български търговски вестник (София) /Bulgarski targovski vestnik (Sofia)
Вечерна поща (София) /Vecherna posta (Sofia)
Ден (София) /Den (Sofia)
Дневник (София) /Dnevnik (Sofia)
Нов век (София) /Nov vek (Sofia)
Реформи (София) /Reformi (Sofia)
Amphill & District News (Amphill)
Daily Mail (London)
Daily News (London)
Graphic (London)
Illustrated London News (London)
Sphere (London)